

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 · 1995 årg. 80

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg Fil.dr Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster
Tom Gullberg · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif
Henrik Meinander · Beatrice Möring · Alexandra Ramsay
Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Pärmbild: Kejsarliga senatens sigill från ofärdsåren (foto Jorma Selovuori).

Finlands administrativa ställning inom det ryska riket

HEIKKI YLIKANGAS

Det finns tre viktiga frågor rörande den s.k. autonoma perioden i Finlands historia 1809–1917: 1) varför tillerkände Ryssland 1809 Finland en ställning som påminde om autonomi, 2) varför tilläts lantdagen sammanträda först från 1863 och 3) vad föranledde den s.k. förryskningsperioden i slutet av autonomins tid.

Finlands "autonomi" 1809

Frågan om hur Finlands ställning skulle regleras aktualiserades snart efter det Ryssland under Alexander I hade inlett krigshandlingar för att tvinga Sverige att ansluta sig till kontinentalblockaden, d.v.s. till den av Frankrike ledda handelsblockaden mot England. Kriget förändrade snart karaktär och förvandlades p.g.a. den svenske kungen Gustav IV Adolfs oböjlighet till ett angreppskrig med sikte på bestående erövring. Trots tillfälliga framgångar för de svensk-finska trupperna rådde ingen osäkerhet om utgången. Sverige hade förlorat Viborgs län till Ryssland redan 1721 och delar av Savolax och Nyland 1743. Den ryska militära övermakten var förkrossande. Kriget var i praktiken avgjort i början av 1809.

Den ryska erövringen förändrade Finlands ställning i grunden. Inom det svenska riket hade Finland, sagt med en viss tillspetsning, bestått av en uppsättning förvaltningslän,¹ nu bildades en autonom stat. Frågan lyder, hur detta slutligen var möjligt.

Redan under kriget garanterades finländarna att de skulle få behålla sina

¹ Närmare Matti Klinge, *Bernadotten ja Leninin välissä* (Helsinki 1980), s. 10 o. passim. Lars Westerlund, *Länsförvaltningen. Landshövdingarna, regeringsmakten och politiken i Finland åren 1809–1992* (Helsingfors 1993), s. 43ff.

egna lagar, privilegier och friheter. Före krigets slut samlades Finlands ständer – adel, präster, borgare och bönder – på kallelse av kejsar Alexander I:s till en lantdag i Borgå. Vid lantdagen avgav ständerna en högtidlig trohetsed och kejsaren en regentförsäkran, där han upprepade att de gamla lagarna, rättigheterna och friheterna skulle respekteras. Biskop Jacob Tengström skrev omedelbart efter lantdagen att HKM "täcktes offentligen och allernådigst stadfästa Finlands härtills hafda Constitution och Styrelsesätt, jemte alla dess Ständers Privilegier, Fri- och Rättigheter."² Uppfattningen stöddes ytterligare av att Alexander I vid Borgå lantdag yttrade de berömda orden att han upphöjt Finland "bland nationernas antal".

Vad hände egentligen med Finland vid Borgå lantdag? Tolkningarna om vilka rättigheter som stadfästes för Finland 1809 har inte bara varierat, utan blev också föremål för en intensiv debatt mellan finländska och ryska forskare i slutet av den ryska tiden. Efter andra världskriget blossade diskussionen upp på nytt, denna gång visserligen enbart i Finland. Enligt Osmo Jussila strävade och lyckades finländarna småningom genom tolkningar vidga och stärka Finlands ställning så att den slutligen svarade mot en verklig autonomi. Sålunda började man anse att kejsarens försäkringar om garantier för gamla rättigheter avsåg att den svenska tidens allmänna lagar och t.o.m. grundlagarna fortfarande var i kraft i Finland. Med dem avsågs förutom den allmänna civil- och strafflagen från 1734 också 1772 års regeringsform och 1789 års förenings- och säkerhetsakt. De gav härskaren omfattande befogenheter, men inte oinskränkt envælde. Ständerna behöll bl.a. rätten att bevilja nya skatter.³

Utgångspunkten för en tolkning som betonade att autonomi infördes i ett tidigt skede var gynnsam i den meningen, att Finlands ställning inte enbart blev beroende av de högtidliga försäkringarna i Borgå. En egen förvaltning byggdes upp för Finland – en förvaltning som väl motiverar en autonomi-tolkning. I augusti 1809 stadfästes reglementet för Finlands regeringskanselji; kanseljen bar från 1816 rent av namnet senat, som ledde tankarna till minst autonomi, d.v.s. till en internt självständig stat. Regeringskanseljen-senaten utgjorde landets centralförvaltning och högsta domstol.

² Osmo Jussila, *Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty* (Helsinki 1987), s. 18. Cit. enl. Israel Hwasser, *Om Borgå lantdag och Finlands ställning 1812* (Uppsala 1839), s. 4.

³ Osmo Jussila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, Hist. tuk. 77 (Helsinki 1969), s.85.

Den bestod av två avdelningar – ekonomie- och justitiedepartementen – och under dem inrättades s.k. expeditioner, föregångare till självständighetstidens ministerier. Under expeditionerna inrättades centrala ämbetsverk, såsom collegium medicum (medicinalstyrelsen) 1811 och generallantmäterikontoret (lantmäteristyrelsen) 1812. Senatens justitiedepartement fungerade som högsta rättsinstans i civil- och brottmål; ekonomiedepartementet i förvaltningsmål.⁴ Ännu viktigare var att man 1811 inrättade kommittén för finska ärenden i Petersburg för att föredra finska ärenden förbi de ryska ministerierna och riksrådet direkt för kejsarens avgörande. Kommitténs ledamöter var finländare och institutionen verkade under olika benämningar (statssekretariatet) under hela den ryska tiden.⁵

Dessa arrangemang passar väl ihop med tolkningen, att Finland från första början fick en autonom ställning i förening med det ryska kejsardömet. Allt passar dock inte in i mönstret. För det första slöts aldrig något statsavtal mellan Finland och Ryssland, som klart skulle ha definierat de konstitutionella gränserna för kejsarens makt i Finland. Allt blev beroende av om en nytillträdande kejsare vid sin tronbestigning i likhet med sin företrädare stadfäste Finlands ställning sådan den utformat sig före 1820. För det andra utnämndes en generalguvernör för Finland. Ifall dennes befogenheter enbart skulle ha begränsat sig till att han var överbefälhavare för de ryska trupperna och därtill svarade för den allmänna ordningen i landet, skulle idén om en autonomi kunna upprätthållas i stort sett intakt. Generalguvernörens ställning var dock starkare än så. Han hade rätt att fungera som ordförande i sentaten och för det mesta förmådde han påverka såväl föredragningen av finska ärenden för kejsaren som utnämningsärenden – och utnyttjade möjligheten också i praktiken.⁶

I starkare konflikt med autonomi-tolkningen står dock, att kejsaren inte sammankallade ständerna en enda gång mellan 1809 och 1863. Även om riksdagarna sammanträdde endast sällan under den gustavianska tiden, var de dock ett element i den svenska tidens grundlagar, vilkas gällande kraft man i andra avseenden underströk. Åsidosättandet av lantdagen underminerade i alla fall betydligt trovärdigheten i försäkringarna att alla gamla rättig-

⁴ Markku Tyynilä, *Senaatti. Tutkimus Hallituskonselji-senaatista 1809–1918* (Helsinki 1992), s. 11ff.

⁵ Seppo Tiihonen, *Suomen hallintohistoria* (Helsinki 1984), s. 94ff.

⁶ Kristiina Kalleinen, *Suomen kenraalikuvernementti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelystä 1823–1861* (Helsinki 1994), s. 67ff.

heter förblivit i kraft. Utan lantdaggar saknade åtminstone det lägre folket också rättigheter; vilken nytta har man av rättigheter som man inte kan utnyttja på ett effektivt sätt.

Anhängarna av autonomi-tolkningen har tonat ned åsidosättandet av lantdagen genom att hänvisa till att kejsaren – också Nikolaj I – de facto erkände att lantdagsinstitutionen var en del av den finländska konstitutionen. I olika sammanhang lät han förstå, att lantdagen egentligen borde ha sammankallats för ett eller annat ärende, men att tidpunkten inte var lämplig.⁷ En så viktig fråga som de grekisk-ortodoxas rätt till statstjänst i Finland sköttes olagligt genom en förordning.⁸ Den s.k. "statsnatten" fortgick i Finland i över ett halvt sekel.

Trots avsaknaden av lantdaggar hade man i Finland en stark känsla av att man hade fått en egen stat, t.o.m. en stat som nästan kunde betraktas som självständig. Känslan var så stark att den aktualiserade tankar om en egen armé – de indelta trupperna från svenska tiden hade upplösts genom Borgå lantdag 1809. Fredrik Stjernvall såg redan 1811 en egen armé som så viktig, att Finland utan en sådan enbart skulle förbli en provins, medan storfurstendömet åter med en armé "skulle vara en stat under en med Ryssland gemensam styrelse, men separat i fråga om medborgarrättigheter, lagar och konstitution". Bakom denna tanke fanns alltså en uppfattning om att Finland var en autonom stat, men samtidigt en rädsla för att Finland, ifall Ryssland eventuellt föll samman, också skulle gå under, eftersom landet saknade en egen armé.⁹ Landet hade alltså en autonomi, men inte garantier för att den skulle bli bestående.

Varför fick Finland autonomi?

Även om en egen armé förblev en dröm fram till 1878, kan man i alla fall anse att Finland vid Borgå lantdag och under de följande åren fick ett system, som svarade mot den svenska tiden administrativa och politiska beslutsfattande och som åtminstone i ett flertal avseenden fyllde kriterierna för ett modernt autonomi-begrepp. Finland, denna uppsättning av landskap, blev en internt rätt oberoende stat under den ryska spiran. Man frågar sig

⁷ Erkki Osmo s a l o, 'Perustuslaillisen kehityksen kausi', *Suomen historian käsikirja II* (Porvoo 1964), s. 78.

⁸ Eric Anthoni, *Jacob Tengström och stiftsstyrelsen i Åbo stift 1808–1832*, Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 18:1 (Helsingfors 1928), s. 180ff. Osmo s a l o, s. 55.

⁹ Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 62.

Patriae et Academiae Pater – Ivan Martos kolossalbyst av Alexander I från år 1814. Bysten restes ursprungligen i universitetets solennitetssal i Åbo och flyttades senare till Helsingfors. (Helsingfors universitets museum).

varför, varför sammansmälte Ryssland inte Finland med sin statskropp redan 1809, eftersom det 1890 började vidta åtgärder som inskränkte eller skulle ha inskränkt Finlands autonomi i betydande grad?

Svaret är så enkelt att det inte är lätt att få syn på. Innan jag går in på det är skäl att ta upp de förklaringar som vanligen erbjuds i litteraturen. Sedan gammalt har man byggt mycket på Alexander I:s tidiga frisinne och idealism. Han hade tillägnat sig idealistiska uppfattningar om en upplyst härskare (inte franska revolutionens uppfattningar) och ville tillämpa dem i Finland. Han önskade vinna folkets aktning och kärlek som en ädel härskare-fader, uppbyren genom sina goda gärningar och inte med hjälp av tvång och terror. Man har också hänvisat till realpolitiska skäl och till att Alexander I så fort som möjligt ville pacificera det nyövrade landet för att ingen genom Finland skulle kunna hota rikets huvudstad. En sammandrabbning med Frankrike var ju oundvikligt förestående, såsom Alexander I uppges ha insett redan 1809. I ett sådant läge skulle Sverige kunna utnyttja situationen för att återerövra Finland.¹⁰

Dessa realpolitiska skäl är såtillvida svaga som motiveringar för Finlands

¹⁰ Osmonsalo, s. 15, 26, 32.

särställning, att de försvann ur bilden senast då Napoleon-krigen tog slut. Därefter kvarstod endast ett svenskt hot, men man kan ifrågasätt om Ryssland faktiskt upplevde det svaga Sverige som ett hot mot Petersburg. Det är svårt att tro att detta kunde ha varit fallet – Ryssland var Europas starkaste stormakt och Sverige hade sjunkit ned till en relativt obetydlig avsidig perifer makt – men det är ännu svårare att utgå från att Ryssland av fruktan för Sverige skulle ha gått så långt att riket därför gav Finland autonomi. Sverige hade ju inte utgjort något nämnvärt militärt hot mot Ryssland sedan Stora nordiska kriget, då den ryska övermakten redan kom till synes på ett förkrossande sätt. Dessa motargument är så uppenbara och så starka, att man måste anta att någon annan orsak än fruktan för Sverige förorsakade att Finland fick autonomi.

Här kan tilläggas några ord om Alexander I:s idealism som förklaring till Finlands autonomi. Om kejsaren verkligen ville framstå som en uppskattad och älskad fadersgestalt genom att gynna en konstitutionell administration, frågar man sig varför han önskade verka i denna riktning just beträffande Finland. Varför kunde inte hans eget folk – ryssarna – få samma behandling? Ifall Alexander I hade idealistiska motiv för sitt agerande förblir det oklart varför hans efterföljare godkände hans beslut och bekräftade Finlands autonomi. Så gjorde ju bl.a. reaktionens stöttepelare och realpolitikern Nikolaj I. Kort sagt är Alexander I:s idealism inte en tillräckligt trovärdig förklaring till den finska autonomins födelse.

Nu kan vi återgå till den viktigaste av de orsaker som gav upphov till Finlands autonomi och som gjorde det möjligt att storfurstendömet i allskönsro fick bygga ut den i fortsättningen. Man kommer det riktiga svaret på spåren genom att fråga sig vilket som skulle ha varit alternativet. I teorin skulle det givetvis ha varit möjligt, att Finland skulle ha underställts centralförvaltningen i Ryssland som en provins. Det skulle emellertid ha förutsatt institutioner, som i verkligheten inte existerade, d.v.s. effektiva kollegier och centrala ämbetsverk. Dylika fanns helt enkelt inte i Ryssland.¹¹ Riket saknade ett kompetent administrativt ramverk, där ett område av Finlands storlek kunde ha inpassats utan svårigheter.

Peter I hade nog övertagit det svenska kollegiesystemet och från 1802 talar man i Ryssland om ministerier (skapade enligt napoleonsk modell)

¹¹ Seppo Tiihonen & Heikki Ylikangas, *Virka – valta – kulttuuri. Suomalaisen hallintokulttuurin kehitys* (Helsinki 1992), s. 127.

samt från 1811 om riksrådet,¹² men riket förmådde använda dessa institutioner endast i ringa grad för att administrativt knyta erövrade områden till moderlandet. Redan autokratien, som var obegränsad och stod över lagarna, berövade centralförvaltningen dess effektivitet. Vilken process som helst kunde alltid avbrytas och avgöras enligt kejsarens önskan på någon genväg. Den invecklade ryska centralförvaltningen svek redan i det avseendet att den inte förmådde skaffa fram tillräckligt tillförlitliga uppgifter som underlag för beslutsfattandet på riksnivå. Det innebar att det inte återstod någon annan fungerande lösning än att låta de erövrade områdenas gamla förvaltning och beslutsfattande förbli vid det tidigare. Med en viss tillspetsning kunde man säga att det i förvaltningsavseende medeltida Ryssland nöjde sig med en till strukturen medeltida lösning när det gällde att reglera de erövrade områdenas ställning. Ryssland nöjde sig med att bevaka sina intressen med hjälp av generalguvernören och de ockupationstrupper som stod under hans befäl.¹³

Kejsarens svar till greve Armfelt då denne hörde sig för om han stördes av de former för regerandet som förutsattes i Finland, är ytterst belysande:

Mon cher baron, répondit l'empereur, je vous jure que ces formes me plaisent bien davantage que cet exercice d'un libre arbitre, qui n'a pour base que ma volonté, et qui admet un principe de perfection chez le souverain, qui n'est pas, hélas!, dans l'humanité. Ici je ne peux me tromper, que parce que je le veux bien; toutes les lumières me sont offertes; là je ne suis entouré que d'incertitude et presque toujours d'habitudes, qui ont suppléé aux lois.¹⁴

¹² Seppo Tiihonen, *Herruus 2. Ruotsi ja Venäjä* (Helsinki 1994), s. 235ff.

¹³ Tiihonen, *Herruus 2*, s. 28ff.

¹⁴ Elof Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt III* (Stockholm 1887), s. 294-195. Jussila, *Suomen perustuslait*, s. 82. Yttrandet föllades i Ryssland, men ici avser Finland och lå Ryssland.

¹⁵ Danmark behöll i stort sett samma förvaltningssystem från medeltiden till 1600-talet. Inom överbegreppet "rike" fanns ett stort antal landskap (lande). Traditionellt indelades riket i tre huvudområden med var sitt landsting och egna landslagar: Jylland, Själland och Skåne, men det fanns också en uppsättning mindre enheter såsom Halland och Blekinge eller Langeland och Møn. Landskapspartikularismen var stark ännu i början av 1500-talet. Dessutom omslöt Danmark ännu, utöver Norge och Island, Färöarna, Grönland, Gotland och Ösel samt Slesvig under den danska kronan och Holstein som hertigdöme under det tyska kejsardömet. Det fanns ingen enhetlig rikslag i Danmark, utan man följde de regionala landskapslagarna, den Jyske Lov i tillämpliga delar på riksnivå och av konungen utfärdade samt av riksrådet bekräftade förordningar (reces). Danmark uppnådde juridisk enhetlighet först 1683. Närmare Ditlev Tamm, *Laerebog i Dansk retshistorie* (1989), s. 19.

Ryssland borde alltså gå tillväga så att de erövrade länderna i huvudsak fortsatte under samma förvaltning som före erövringen. På detta sätt uppstod stegvis ett ryskt imperium som bestod av delar som befann sig på olika nivåer och hade olika status. Det var tidigare fallet också i monarkierna i väst, låt oss säga i Danmark vid övergången från medeltid till nya tiden.¹⁵ Skillnaden var bara att systemet kvarstod längre i Ryssland. Så tidigt som 1720 uppges i ett rysk generalreglemente, att under den ryska staten lyder "förutom ryska stater och land" också andra betydande provinser och länder.¹⁶

När det av Sverige erövrade Viborgs län 1721 förenades med Ryssland förblev den svenska landslagen från 1442 i kraft, medan de delar av Finland som förenades med Ryssland 1744 följde 1734 års lag. Båda var enligt Jyrki Paaskoski's färskas tolkning tillräckliga för att förhindra att bönderna nedsjönk i livegenskap.¹⁷ Dessa små områden kunde givetvis inte få autonomi, men man kan urskilja en regel i det ryska rikets behandling av erövrade områden: ju större område, desto större rättigheter. Tsar Peter I slöt först ett kapitulationsfördrag med lantdagarna i Estland och Livland 1710 och stadfäste sedan invånarnas allmänna rättigheter. Lantdagarna fortsatte sin verksamhet såsom under svensk överhöghet.¹⁸ Hertigdömet Kurland, som lydde under polsk överhöghet, förenades med Ryssland vid Polens sista delning 1795. Katarina II försäkrade hertigdömet lantdag att hon avsåg att behålla invånarnas religion och privilegier i kraft. I praktiken innebar detta att makten överläts till den kurländska adeln. Ryssland gick vidare på samma politik också efter erövringen av Finland, när kejsaren till titeln storfurste av Finland fogades titeln konung av Polen och lät utarbeta en konstitution för Polen 1815 och lät landets riksdag samlas från och med 1818.¹⁹

Varför sammanträdde inte lantdagen 1809–1863

Om kejsaren alltså accepterade en riksdag i Polen och lantdagar i Balticum, varför tilläts inga lantdagar i Finland under ett halvt sekel? Vad skilde lantdagarna i Finland, Balticum och Polen från varandra? Man har hävdad att lösningen i Finland påverkades av Petersburgs närhet; man kunde inte sam-

¹⁶ Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 22.

¹⁷ Jyrki Paaskoski, 'Donationsväsendet i Gamla Finland och Storfurstendömet 1710-1917', *Östra Finland – det andra Finland*, Historicus skriftserie 11/1994, s. 33-50.

¹⁸ Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 25-26.

¹⁹ Heikki Ylikangas, *Körtliläiset tuomiolla. Massaoikeudenkäynnit heränneitä vastaan Etelä-Pohjanmaalla 1830- ja 1840-lukujen taitteessa* (Helsinki 1979), s. 289-292.

mankalla en lantdag i Helsingfors, eftersom sådana inte sammankallades i Ryssland. Förklaringen stämmer inte alls i fråga om Balticum och passar också dåligt in på Polen, vars läge var politiskt betydligt känsligare och viktigare än Finlands långt uppe i norr. Det finns dock två betydligt bättre förklaringar. För det första skilde sig lantdagen i Finland från ständerförsamlingarna i Polen och Balticum, som helt dominerades av adeln²⁰, genom att de lägre stånden – präster, borgare och t.o.m. bönder – spelade en viktig roll i beslutsfattandet. I Polen innebar riksdagen att makten koncentrerades till adeln, d.v.s. det socialt pålitligaste elementet, i Finland åter att makt också tillföll de folkgrupper – de lägre socialgrupperna – som bildade den politiska radikalismens mest explosiva del. Speciellt denna omständighet måste ha fått såväl kejsaren själv som hans viktigaste rådgivare Mihail Spersanskij att vara på sin vakt – båda kunde godta upplyst despoti, men ställde sig starkt avvisande till den franska revolutionens jämlikhetsidéer i allmänhet och speciellt till en utökning av folkets politiska påverkningsmöjligheter.²¹

Den andra orsaken till att lantdagen åsidosattes har större betydelse. Eliten i Finland förhöll sig mycket avvisande till öppna lantdagar eller med Osmonsalo's ord: "Med tanke på den framtida utvecklingen bör man lägga märke till, att många av de män, som i början av autonomi inträdde på inflytelserika poster, inte var vänner av lantdagar". Osmonsalo, som uppenbart ogillade denna ogina inställning i lantdagsfrågan,²² avslöjar inte varför dessa ledande män egentligen motsatte sig lantdagar, men det är inte svårt att räkna ut.

Till den nya ordningen i Finland hörde att adeln och eliten överhuvudtaget belönades generöst på många olika sätt. Ämbetsmännens löner nästan fördubblades, vartill kom att tjänsteinnehavarna upphöjdes i hög rang (betydligt högre än under den svenska tiden). Ämbetsmännen fick hederstecken och gunstlingarna adlades. Deras pensioner och familjeintressen togs om hand till den grad att man föraktfullt började kalla staten "en invalid- och pensionsinrättning".²³ Ämbetsmännen kläddes i ståtliga tjänsteuniformer som skilde dem från det underdåniga folket. De högsta ämbetsmännen fick

²⁰ Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 118-119.

²¹ Jfr Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 34-36.

²² Osmonsalo, s. 53, 78.

²³ Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 64. Tiihonen & Ylikangas, s. 133.

ta del i det lysande livet vid kejsarens hov. I dessa förhållanden tillägnade eliten sig flinkt principen att den som kritiserade en ämbetsman i själva verket kritiserade kejsaren i vars namn ämbetsmannen utövade sin makt.²⁴

Detta var emellertid bara medaljens ena sida, förmånerna förutsatte motprestationer. Av de belönade ämbetsmännen förväntades ovillkorlig lojalitet mot kejsaren. Den som råkat i onåd askulle inte förvänta sig ens pension, för att inte tala om andra specialförmåner.²⁵

Under dessa omständigheter var lantdagarna, där de lägre stånden öppet skulle ha kunnat framföra sina krav, enbart skadliga ur den belönade elitens synvinkel. Därför stödde och rekommenderade eliten på sin höjd ett sådant ständermöte, där man skulle ha behandlat tre avgränsade frågor, nämligen ställandet av förhållandet mellan Finland och Ryssland på en fast avtalsbasis, inrättandet av en egen armé och skattehöjningar för att bekosta den.²⁶ Det är mycket förståeligt att kejsaren under dessa betingelser sköt upp lantdagen till en obestämd framtid. Den skulle ju ha inneburit att hans ställning försvagades samtidigt som den skulle ha underblåst de lägre ståndens missnöje.

I Finland har man uppfattat de fördelar som tilldelades ämbetsmännen som en del av kejsarens pacificeringspolitik, som ett sätt att köpa finländarnas hjärtan, ett redskap för att fjärma landet från Sverige.²⁷ Det var dock fråga om betydligt större frågor. I början av 1800-talet övergick man på många håll i Centraleuropa till ett system, där ständerförsamlingarna sköts åt sidan och ämbetsmännens ställning, befogenheter och fr.a. lojalitet mot utnämnnaren stärktes genom mångahanda belöningar och garantier; överhuvudtaget överfördes tyngdpunkten i maktutövningen till en axel som löpte från härskaren via tjänstemannakåren ned till folket. Där ständerförsamlingarna fortfarande var i verksamhet försökte man försvaga deras inflytande genom att göra det lättare för ämbetsmän att bli deputerade. I t.ex. Baden steg ämbetsmännens andel av lantdagarna under 1800-talets första hälft

²⁴ Tiihonen & Ylikangas, s. 161-165.

²⁵ Tiihonen & Ylikangas, s. 181-185.

²⁶ Keijo Korhonen, *Suomen asiain komitea* (Helsinki 1963), s. 297-323, 334, 339-340. Carl von Bonsdorff, *Statsmän och dignitärer*, SSLF 159 (Helsingfors 1921), s. 412. Jussila, *Suomen perustuslait*, s. 140. Juhani Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa. Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit (1808-1914)* (Helsinki 1978), s. 74-77.

²⁷ Jfr Kalleinen, s. 101-103.

tidvis till närmare hälften.²⁸ En av de sista milstolparna på denna väg var det förenade Tysklands författning 1871 som gav ämbetsmän obegränsad valbarhet. Denna paragraf användes visserligen aldrig i den utsträckning man hade tänkt sig då den infördes. Lagen var nämligen föråldrad redan då den tillkom; ämbetsmannastaten var då på nedgång, medan den på riksdagar vilande rättsstaten expanderade.²⁹

En av ämbetsmannastatens hörnstenar var kravet på att tjänstemännen skulle ha avlagt akademiska examina. I Finland krävdes från 1817 en akademisk tjänsteexamen av samtliga som utnämndes till tjänster inom den högre centralförvaltningen – som en belysande jämförelse kan nämnas att över hälften av tjänsteinnehavarna i Ryssland ännu vid årsskiftet 1894–1895 saknade en utbildning på högre eller ens mellannivå.³⁰ Adeln, som dithills haft ensamrätt till högre ämbeten med bördens rätt, blev nu tvungen att börja studera. Samtidigt begränsades på olika sätt tillträdet till utbildning för barn ur lägre samhällsklasser och därmed deras möjlighet att vinna inträde vid universitet och kanske bli innehavare av höga befattningar. Man har kunnat fastslå, att antalet studenter med bondebakgrund i Finland sjönk med hälften från slutet av 1700-talet till perioden 1810–1828. Det var ett resultat av att man speciellt gynnade ståndspersonssönens utbildning och försvårade skolgången för allmogens barn.³¹ Trivialskolorna förlorade rätten att dimittera sina elever till universitetet. I samma riktning verkade det faktum att privat undervisning åtminstone fram till 1852 gav bättre utgångspunkter för universitetsstudier än vägen genom skolan. Som en följd av dessa åtgärder förändrades studenternas sociala bakgrund betydligt under storfurstendömet första decennier. Storfurstendömet högsta läroanstalt befolkades av en akademisk ungdom som hade en mera elitistisk bakgrund än tidigare. Införandet av akademiska tjänsteexamina och det växande intresset för studier

²⁸ Bernd Wunder, *Geschichte der Bürokratie in Deutschland*, Neue Historische Bibliothek, NF Bd 281 (Frankfurt a.M. 1986), s. 62.

²⁹ Om klassificering av statstyper, se Jari Stenvall, *Herrasmieaidosta asiantuntijatietoon. Virkamiehistön asiantuntimuksen kehitys valtion keskushallinnossa*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 19 (Helsinki 1995), s. 30ff.

³⁰ Kalleinen, s. 25.

³¹ Heikki Waris, 'Yliopisto sosiaalisen kohoamisen väylänä. Tilastollinen tutkimus säätykierrosta Suomessa 1810- 67', *HArk* 48 (1940), s. 221, 227. Pirkko Rommi & Marita Pohls, 'Poliittisen fennomanian synty ja nousu', Päiviö Tommila (huvudred.), *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia* (Jyväskylä 1989), s. 87.

inom ståndspersonsklassen ledde samtidigt till att studenterna vid universitetet blev flera, på 1790-talet närvar i medeltal c:a 200 studenter, fr.o.m. början av 1820-talet var de över 400.³²

Strävandena att garantera studenternas och de senare tjänstemännens status kröntes med framgång. Ett tecken på detta är att den procentuella andelen tjänstemän som rekryterades ur landsbygdens besuttna och obesuttna skikt mellan 1800 och 1870 sjönk från 8,6 till 7,2% av hela tjänstemannakåren, alltså inte enbart av centralförvaltningens.³³ Adelsns andel växte där emot hela tiden. Nobilitering var ojämförligt mycket vanligare i Finland än under svenska tiden och härtill kom att många ätter upphöjdes i friherreligt eller rent av grevligt stånd.³⁴ Enligt Wirilander steg de adligas andel av samtliga förvaltningstjänster 1800–1840 från 5,4 till 22,5%. Adelsns andel fortsatte att växa och nådde sin höjdpunkt 1870.³⁵

Finland utgjorde emellertid inte heller i detta avseende något undantag i Västeuropa, tillvägagångssätten var desamma på andra håll. När adelsns tjänsteprivilegier upphävdes och behörigheten för högre ämbeten blev beroende av examina, gjorde man det på olika sätt svårare för barn ur lägre folklager att genom utbildning nå högre befattningar. Målet nåddes genom att betydligt minska antalet skolor som ledde fram till universitet, liksom också antalet universitet samt genom att skära ned de stipendier som var avsedda för fattiga studenter.³⁶

Däremot stärktes adelsns ställning inom tjänstemannakåren. Speciellt i Preussen och Österrike – den politiska reaktionens centrala länder – ansågs att de allra högsta ämbetena å ena sidan förutsatte adelskap, å andra sidan skapade förutsättningar för att bli adlad. Det ledde till att ofrälse som avancerat till höga poster rätt regelbundet nobiliterades. Eftersom de inlett sin tjänstemannakarriär som ofrälse, hade de en ämbetsexamen bakom sig. Endast i vissa delar av Sydtyskland (Bayern) ledde kraven på universitetsutbild-

³² Esa Konttinen, *Perinteisesti moderniin. Profiisoiden yhteiskunnallinen synty Suomessa* (Tampere 1991), s. 121–146.

³³ Kaarlo Wirilander, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721-1870*, Hist. tutk. 93 (Helsinki 1974), s. 203.

³⁴ Raimo Savolainen, *Suosikkisenaattorit. Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattoreiden menestyksen perustana 1809-1892* (Helsinki 1994), s. 77-78.

³⁵ Se närmare Heikki Ylikangas, *Virkamiesten rekrytointi Suomessa 1809-1994*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia, i tryck.

³⁶ Wunder, s. 38ff, 67.

ning redan före revolutionsåret 1848 till uppkomsten av en genomgående akademiskt utbildad tjänstemannakår med en bakgrund i medelklassen.³⁷

Åtgärderna för att höja tjänstemannakårens status ansluter sig alla till ett och samma centrala mål: att sätta stopp för spridningen av de radikala politiska läror som propagerades och delvis genomfördes genom franska revolutionen. Ovanligt klart framgår detta i Österrike, där det faktum att statsmakten stödde sig på adeln innebar en mycket medveten och genomtänkt strävan att dämna upp det revolutionshot som flödade från Frankrike.³⁸ De tyska staterna avvek inte mycket från mönstret ty där gällde på många håll en lag från 1819. Liksom det senare tjänsteförbudslagen (Berufsverbot) utestängde den från statstjänst alla de personer som på något sätt deltagit i liberala eller nationella aktiviteter, i tidens oppositionella verksamhet. Eftersom sådana studenter relegerades från universiteten och eftersom adeln engagerade sig i förbjudna politiska sammankomster eller föreningar mera sällan än representanter för andra stånd, förbättrades adelns möjligheter att placera sig i statstjänst också på detta sätt.³⁹

Genom att belöna ämbetsmännen, manipulera deras sociala rekrytering genom att utestänga lägre samhällsgrupper och genom att försvaga ständerförsamlingarna formades den utbildade tjänstemannakåren till ett effektivt instrument, men man kan fråga sig till vad detta instrument behövdes?

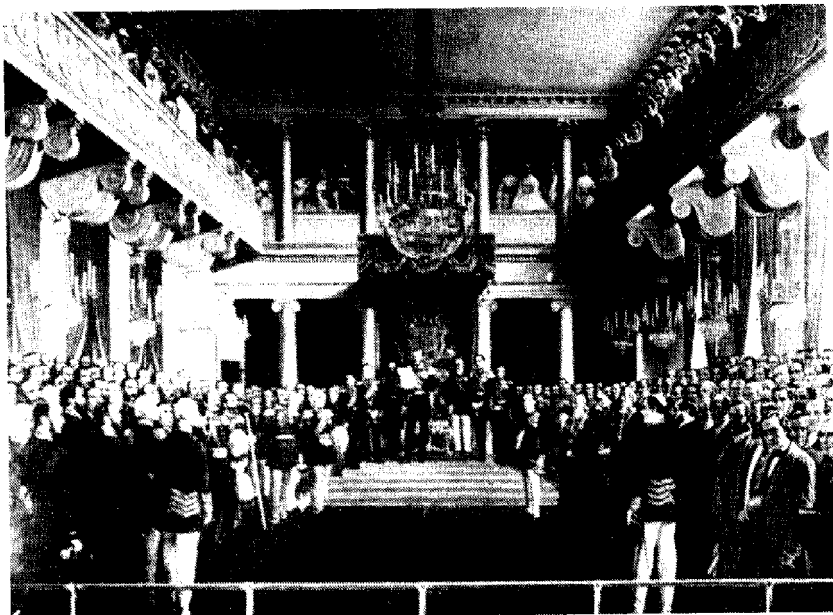
På denna punkt råder en grundläggande oenighet bland forskarna ända sedan Max Weber och fram till dagens forskare. Vattendelaren är inställningen till frågan om huruvida den moderna statens "naturliga" utveckling krävde denna reform eller om ämbetsmannastaten ändå sist och slutligen i högre grad var en skapelse av politiska krafter och strävanden vid tiden för dess uppkomst. Juridiseringen av tjänstemannakåren kunde kanske betraktas enligt en uppfattning som går tillbaka på Weber, d.v.s. genom att utgå från att juridiseringen av samhällsrelationerna var en nödvändighet dikterad av tiden. Det förklarar dock inte de åtgärder som siktade på att bevara och t.o.m. utvidga tjänstemannakårens elitistiska karaktär. Varför måste juristen komma ur högre samhällsklasser och varför isolerades de högsta ämbetsmännen från resten av samhället?

I denna undersökning utgår jag från att avsikten med juridiseringen av

³⁷ Wunder, s. 43, 67-68.

³⁸ Ignaz Beidtel, *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung II* (Innsbruck 1898), s. 38ff.

³⁹ Wunder, s. 61.

Kejsar Alexander II håller trontalet vid lantdagen i Helsingfors år 1863. R.W. Ekmans målning. (Museiverket, historiska bildarkivet).

ämbetsmannastaten i sista hand var att öka tjänstemannakårens effektivitet och att ämbetsmannastaten i sin helhet var avsedd att förhindra spridning av franska revolutionens idéer. Redan under det s.k. upplysta enväldets tid försökte man forma tjänstemannakåren till statsledningens ödmjuka tjänare, särskilt i Österrike (Josef II) och Preussen (Fredrik II). I båda fallen misslyckades försöket på grund av tjänstemännens bristande kompetens och deras motstånd. De tjänstemän som rekryterats på privilegiebasis var illa utbildade för sina uppgifter. Dessutom omfattade de synsätt som gick ut på att de åtnjöt inkomster av sina tjänster i kraft av sina privilegier och inte därför att de främjade statens bästa.⁴⁰ Tjänstemännen i 1800-talets ämbetsmannastat representerade i detta avseende något helt annat.

Styrelsesättet i Finland efter 1809 – utan lantdaggar och med gynnade tjänstemän – framstår under de rådande förhållandena som en relativt mo-

⁴⁰ Se närmare Heikki Ylikangas, 'Virkamiesvaltio – mihin sitä tarvittiin', *Virkamyrkit ja muita hallintohistorian tutkimuksia*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 16 (Helsinki 1995), s. 29ff.

dern lösning. Finlands senat var inte heller något undantag eller enbart en finländsk fortsättning på det svenska arvet. Den utgjorde kärnan i den ämbetsmannastat som skapades för att dämna upp frihetsidéerna.⁴¹ Ett ämbetsverk som motsvarade senaten i Finland bildades 1760 i Österrike (vilket måste betraktas som ett tidigt undantag), 1800 i Frankrike, 1808 i Bayern och 1817 i Preussen. Enligt Wunder bildade verket "ett slags ämbetsmannaparlament, som snart blev tvunget att konkurrera med den nyskapade folkrepresentationsinstitutionen".⁴² I verkligheten konkurrerade senaten eller tjänstemannaparlamentet med riksdagsinstitutionen åtminstone från år 1800 och förlorade kampen senast efter mitten av seklet. Det var fråga om två i grunden olikartade maktutövningssätt och beslutsföra på riksnivå som strävade till olika mål.

När man beaktar, att förverkligandet av ämbetsmannastatens idé i Finland i sista hand avsåg att avvärja radikala politiska idéer, är det lättare att förstå, varför Ryssland förhöll sig så avvisande och nästan räddhågat till Sverige under hela den tidiga autonoma tiden. Det var inte fråga om en militär fruktan, utan en fruktan för den svenska konstitutionalismen, som möjliggjorde att farliga idéer filtrerades till Finland. För att detta inte skulle ske skärptes postövertvakningen genast i början av 1810-talet och 1812 övergavs Åbo som huvudstad, eftersom andan där var "dålig". Helsingfors, som låg närmare Petersburg, utkorades till huvudstad, ämbetsverken överflyttades på 1810-talet och universitetet under följande decennium.⁴³

Varför tilläts lantdagarna efter 1863?

Förklaringen till att lantdagen fick sammanträda 1863 måste också i sista hand sökas i den allmän-europeiska utvecklingen. Ämbetsmannastatens bas började smulas sönder i takt med att julirevolutionen 1830 och särskilt februarirevolutionen 1848 banade väg för en utvidgning av rösträtten, d.v.s. för en maktutövning genom riksdagar. Den utökade rösträtten försköt åter maktutövningens tyngdpunkt från elitsektorn i riktning mot medelklassen. Samtidigt smulades merkantilismen sönder inför den expanderande kapitalismen.

Det ryska kejsardömet släpade dock efter Västeuropa. Den omedelbara orsaken till de liberalistiska reformerna i Finland, inklusive lantdagsverk-

⁴¹ Jfr Jussila, *Suomen perustuslait*, s. 232.

⁴² Wunder, s. 25.

⁴³ Osmonsalo, s. 70.

samheten, måste sökas i regentskiftet, som inträffade mitt under Krimkriget 1855 och ledde till att Alexander II, ”den store befriartsaren”, besteg tronen. Utan alltför stor överdrift kan man betrakta honom som Rysslands första upplysningshärskare, även om denna ära ofta felaktigt tilldelas Katarina II. Alexander II omformade Ryssland till ett land på väg mot marknadsekonomi och västerländsk rättstat.⁴⁴ Han sökte stöd för enväldet i de uppstigande klasserna, affärsmannaadeln och borgerskapet samt den intelligentia som identifierade sig med borgerskapet. Han reformerade administrationen i Ryssland i så hög grad att staten och härskaren för första gången klart framträdde separat från varandra.⁴⁵

I Finland inleddes Alexander II:s reformer, den s.k. ”islossningen”, med personskiftet. Generalguvernör Menschikoff avskedades och efterträddes 1855 av greve F.W.R. Berg, som var av baltyskt ursprung och gynnade ekonomisk liberalism. Småningom fick också de senatorer som bundit sig vid merkantilismen stryka på foten och ersattes av liberaler. Samtidigt tilläts en samhällliga reformpolitik. Friherre J.R. Munck utnämndes till universitetets vicekansler (i praktiken kansler) och den länge diskriminerade hegeli anske nationalisten J.W. Snellman utsågs först till professor i filosofi, sedan till senator. Det viktigaste var dock att lantdagen började sammanträda på nytt fr.o.m. 1863.

Varför tilläts lantdagen sammanträda? Därför att man inte längre fruktade en stor omstörtning såsom man gjorde i början av 1800-talet. T.o.m. adeln (affärsmannaadeln) krävde förändringar, inte bara borgerskapet. Med lantdagens hjälp kunde man påskynda en förändring som tog sikte på marknadsekonomi och rättsstat. Som de första anslöt sig representanter för affärsmannaadeln och intelligentian till den rörelse som kejsaren själv sporrade uppifrån. Förändringarna i lagstiftningen initerades förordningsvägen redan på 1850-talet, men reformtakten ökades betydligt när lantdagen inledde sitt arbete. Det väsentliga var att den administrativa, rättsliga och kulturella makten inte längre användes för att förhindra förändringar såsom under Nikolaj I:s tid och delvis under Alexander I:s, utan för att främja och påskynda dem. Därför fick lantdagen sin plats i processen.⁴⁶

⁴⁴ Tiihonen, *Herruus 2*, s. 217-218.

⁴⁵ Jussila, *Maakunnasta valtioksi*, s. 22.

⁴⁶ Jukka Kekkonen, *Merkantilismista liberalismiin. Oikeushistoriallinen tutkimus linkeinovapauden syntytaustasta Suomessa vuosina 1855-1879*, Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja A:172 (Helsinki 1987), passim.

När maktutövningen i hela Europa överfördes från ämbetsmännen till folkrepresentationen, förändrades också uppfattningen om ämbetsmännens behörighet att sitta i riksdagen. Dessa två system kunde inte utan svårigheter passas samman. De folkgrupper som upplevde att deras intressen krävde en maktutövning som var knuten till folkrepresentationen, förhöll sig avogt till ämbetsmän på riksdagarna. I Tyskland sjönk ämbetsmännens andel av riksdagsmännen från 27% 1871 till knappt 12% 1912. Ämbetsmannastatens blomstringstid var alltså förbi. På olika håll i Europa användes effektiva disciplineringsmedel mot de ämbetsmän som stretade emot – d.v.s. stödde oppositionen – genom att minska deras förmåner, förhindra avancemang i karriären och t.o.m. avsked.⁴⁷

Ämbetsmannastaten efterlämnade i Finland en övertygelse om att just Finland under 1800-talet hade utvecklats till ämbetsmännens "förlovade land". Uppfattningen är enbart en följd av att den nationalidealistiska skolan inom historieforskningen inte i högre grad har varit intresserad av internationella jämförelser. Byråkratismen var ett allmänt drag i den europeiska utvecklingen från slutet av 1700- till början av 1900-talet. Sålunda har t.ex. Tyskland betecknats som "terra laudata scribarum" och "das klassische Land des Beamtentums".⁴⁸ Skillnaden mellan dessa benämningar och den traditionella finländska tolkningen är alltså ringa. Utvecklingen var generell, internationell, inte inskränkt nationell.

Varför inskränktes Finlands autonomi?

Det ryska kejsardömet inställning till Finland förändrades fr.o.m. 1890-talet. Detta skede, som med ett kort avbrott pågick ända fram till marsrevolutionen 1917, har vanligen kallats ofärdsåren, förrysknings- eller förtrycksperioden. Den nya inriktningen accelerade långsamt. År 1890 publicerades det s.k. postmanifestet, enligt vilket största delen av Finlands postverk underställdes det ryska inrikesministeriet.⁴⁹ Detta startskott för ofärdsåren symboliserar på ett belysande sätt periodens karaktär som helhet, det var fråga om ett förenhetligande i allmänhet och särskilt om att i allt högre grad överföra beredningen till ryska regeringsorgan och den ryska centralförvaltningen.

⁴⁷ Wunder, s. 87-91.

⁴⁸ Wunder, s. 20.

⁴⁹ K. N. Rantakari, 'Routavuodet', *Suomen historian käsikirja II* (Porvoo 1964), s. 290.

Generalgubernör N.I. Bobrikoff (1839–1904) har kommit att personifiera strävandena att inskränka Finlands autonomi i slutet av 1800-talet. (Museiverket, historiska bildarkivet).

Finlands nya strafflag, som godkännts 1889, medförde likaså problem. Den gick på remiss till Ryssland och sattes i kraft först 1894 efter ändringar i förenhetligande riktning. Den nye kejsaren Nikolaj II, som besteg tronen samma år, stadfäste dock fortfarande i likhet med sina föregångare Finlands särställning. Inom den praktiska politiken inledde han dock förberedelser som tog sikte på att såväl militärt som administrativt integrera Finland ojämförligt mycket fastare i kejsardömet än tidigare. Politiken gick 1897 in i ett avgörande skede då general N.I. Bobrikoff utsågs till Finlands generalgubernör. Han utarbetade ett memorial för kejsaren där han hävdade att avsikten med att erövra Finland i tiden hade varit att öka Petersburgs säkerhet, men att den finländska separatismen sedermera urvattnat uppnåendet av målsättningen. För att rätta till saken borde de finländska värnpliktiga placeras i ryska trupper, den separata föredragningen av finska ärenden för kejsaren upphöra, Finlands lagar kodifieras i unifierande anda, ryska språket tas i bruk vid ämbetsverken, tjänster i Finland öppnas för ryssar samt tull- och myntväsendet förenhetligas. Även i övrigt borde man på alla plan sträva till att Finland blev ett sådant med tanke på rikets säkerhet pålitligt gränsland som avsett. I februari 1898 stadfäste kejsaren det kända s.k. februa-

rimanifestet, vars kärna var bestämmelsen att Finlands lagstiftande och lagberedningsorgan i frågor som rörde hela kejsardömet skulle överlåta sina befogenheter till de ryska lagstiftande organen, till frågavarande ministerier och riksrådet.

Februarimanifestet gav upphov till en enorm uppståndelse i Finland, så enorm att den förändrade partikonstellationerna. Manifestet betraktades inte bara som olagligt utan dessutom som en kejsarlig statskupp. Här går jag inte närmare in på denna aspekt, men konstaterar att assimileringspolitikens fortsatte under de närmaste åren utan att finländarnas motstånd kunde rubba på den i någon högre grad. I själva verket skärptes linjen tidvis. År 1902 fick Bobrikoff undantagsfullmakter genom den s.k. diktaturförordningen. Generalguvernören kunde därefter dra in tidningar, avskeda tjänstemän och förvisa farliga personer ur landet. Det ryska nederlaget i kriget mot Japan avbröt assimileringåtgärderna för tre år, men de fortsatte åter efter 1908.

Den centrala frågan är varför Ryssland inledde assimileringspolitikens och gjorde det just vid denna tid, d.v.s. på 1890-talet? Inom forskningen har frågan besvarats på olika sätt. Det vanligaste har varit att hänvisa till den panslavistiska idériktningen och dess auktoriteter. Det är också riktigt att de egentliga administrativa åtgärderna föregicks av en intensiv debatt mellan historiker från 1880-talet framåt om Finlands ställning. Den viktigaste rollen spelade K.F. Ordins arbeten om Finlands författning (1888) och om Finlands erövring (1889). Hans utgick från att kejsarens envælde aldrig begränsats i Finland och att något sådant aldrig heller avsetts. Finländarna hade genom sina egna tolkningar skapat en myt om konstitutionalism. De finländska forskarna opponerade sig skarpt mot dessa teser.⁵⁰

Också andra förklaringar har framförts, bl.a. av Tuomo Polvinen:

De stora väst- och mellaneuropeiska nationalstaterna hade stabiliserats och slagit in på den imperialistiska konkurrensens väg, vilket självklart noterades även i regeringskretsar i Petersburg. På motsvarande sätt ville man även i Ryssland gå i för en enhetsstat, varvid allt icke-ryskt började uppfattas som ett tecken på splittring, svaghet eller rent av landsfördiska idéer.⁵¹

Det är sant att speciellt det tyska kejsardömet och dess expansion åtminstone bidrog till den utveckling i Ryssland som siktade på en att stärka riket

⁵⁰ Rantakari, s. 290-292.

⁵¹ Tuomo Polvinen, *Valtakunta ja rajamaa. N.I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898-1904* (Helsinki 1985), s. 32-33, här cit. enl. *Riket och gränsmarken. N.I. Bobrikov Finlands generalguvernör 1898-1904* (Helsingfors 1988), s. 28.

genom unifiering och förryskning.

Utän att bestrida betydelsen av dessa faktorer är det skäl att peka på ytterligare en nivå, som enligt min mening förklarar mycket: förvaltningen – närmare bestämt dess effektivisering. Det är skäl att uppmärksamma att februarimanifestet överförde ärenden till den ryske inrikesministerns och riksrådets avgörande. Detta var alltså i detta skede överhuvudtaget möjligt. Ryssland hade m.a.o. en fungerande centralförvaltning. Under de föregående åren hade vissa viktiga förändringar ägt rum. Moderniseringen av den ryska förvaltningen hade inletts under Alexander II:s tid och bl.a. lett till en viktig reform av rättsväsendet börjande från 1864. Enligt franska och tyska förebilder skapades en oberoende domarkår och en fri advokatkår; samtidigt blev rättegångarna offentliga. Man gick över till att använda åklagare, muntlig rannsaking och fri bevisprövning.⁵²

Även om mordet på Alexander II 1881 förändrade Ryssland i riktning mot en polisstat fortsatte reformerna på vissa sektorer. Ministerierna för stärktes och deras förvaltningsstruktur effektiviserades. Det faktum att Alexander III utnämnde sina gunstlingar till poster inom ministerierna, ökade på sätt och vis deras makt och effektivitet.⁵³

Det ovan sagda innebär att det ryska kejsardömet på 1890-talet kunde slå in på en annan politik i förhållande till randområdena än under 1800-talets första decennium. Riket förmådde nu administrativt dominera tidigare erövrade områden. Det innebar att riket nu gjorde vad det sannolikt skulle ha gjort redan 1809 om det hade förmått; det började begränsa de autonoma och halvautonoma områdenas självständighet och underordna dem striktare under kejsardömet centralförvaltning. Denna administrativa förutsättning beredde väg för de s.k. ofärdsåren i Finlands historia.

*

Ovan har framlagts en i grunden ny teori om Finlands ställning inom det ryska riket. En framtida mera detaljerad forskning må avgöra hur hållbar den är. Här må endast en omständighet framhåvas; teorins starka sida är att den på i stort sett samma grunder förklarar såväl uppkomsten av Finlands autonomi som ofärdsåren. Som teori är den alltså i en viss mening starkare än det traditionella tillvägagångssättet som förklarar de väsentliga frågorna i Finlands statligt-juridiska historia med olika teorier.

⁵² Erik Anners, *Europas rätts historia. Några huvudlinjer 2* (Kungälv 1977), s. 74.

⁵³ Tiihonen, *Herruus 2*, s. 248-251.

En vetenskaplig odysseé i österled

Philip Bruun, Schiltberger och
professuren i Odessa¹

CHRISTER BRUUN

Det är inte så förfärligt många arbeten inom humaniora, skrivna av finländare, som är placerade på "Open Shelves" i Bodleian Library, det brittiska nationalbiblioteket i Oxford. Böckerna på dessa hyllor, som är omedelbart tillgängliga för forskarna, utgörs av referenslitteratur, textutgåvor, och i allmänhet av verk av bestående värde.² Det överlägset äldsta finländska namnet inom sektorn antikforskning och historia tillhör Philip Jacob Bruun. Han var född i Fredrikshamn år 1804, med andra ord på Gamla Finlands område, och därmed var han rysk undersåte från födseln.

Under Philip Bruuns namn anförs ett verk som publicerades år 1879, låt vara i översättning (placerat i New Library, Map Room). Det är fråga om en resebeskrivning utgiven i det brittiska upptäckarsamfundet Hakluyt Societys serie. Den ursprungliga författaren är bajraren Johann Schiltberger, som under åren 1396–1427 företog omfattande resor i Europa, Asien och Afrika. Han berättar om dem i en skrift omfattande ca. 100 trycksidor,

¹ Föreliggande uppsats har som grund ett föredrag hållet 25.4 1994 vid Historiska Samfundets i Åbo möte. Jag är Samfundet ytterst tacksam för möjligheten att framföra mina ideer, och tackar mötesdeltagarna för både inspirerande och sakkunniga kommentarer. Speciellt önskar jag tacka fil.lic. Jyrki Paaskoski för många stimulerande diskussioner rörande Gamla Finland under varen 1993 i vårt gemensamma forskarrum på Renvall-Institutet i Helsingfors. I Köln har jag dragit nytta av Dr. Guido Hausmanns stora Odessa-expertis. Delar av arbetet på denna uppsats har utförts medan förf. åtnjöt ett forskningsstipendium från Svenska Kulturfonden, vilket noteras med största tacksamhet.

² Jag har noterat verk av följande forskare: P(atrick) Bruun, I. Kajanto, S. Lilja, U. Paananen, O. Salomies, H. Solin & O. Salomies, H. Thesleff, V. Väänänen, och R. Westman.

översatt till engelska av marinkaptenen J. Buchan Telfer. Mera omfattande än själva texten är utgåvans noter, förklaringar och kommentarer. En stor del av kommentarerna är signerade av Philip Bruun³. Detta är orsaken till att han finns på Open Shelves i Bodleian Library.

Innan vi fortsätter med Schiltberger och Bruuns intressanta, men åtminstone i hans ursprungsland helt bortglömda insatser som bl.a. medeltidshistoriker, är det kanske skäl att börja från början.

Från Fredrikshamn till St. Petersburg och Dorpat

Trots att Philip Bruun figurerar i diverse matriklar eller i fotnoter till den finländska lärdomshistorien finns det ingen inhemsk redogörelse för hans livsbana som skulle vara närmelsevis korrekt eller uttömmande.⁴ Hans levnadshistoria måste pusslas ihop ur olika källor, de flesta av dem utländska.

Handelsmannen Carl Bruun (f. 1748 i Fredrikshamn, d. 1809 på Oravala gård) kan anses som skaparen av den Bruunska släktens lycka. Han hade sammanlagt 21 barn i sina två giften. Med sin andra hustru Kristina Weckroth hade Carl Bruun fem barn, bland dem Philip Jacob, född 13.5 1804.⁵ Uppgifter om den tidiga barndomen saknas nästan helt, men som synes var Philip Jacob endast fem år när han förlorade sin far. Det finns en uppgift om att han tidigt skulle ha mist också sin mor. Familjeliv fick pojken i vilket fall som helst inte uppleva mycket av, för som 8-åring sattes han i internatskola i St. Petersburg, i pastor Muralts kända läroanstalt, som var inspirerad av Pestalozzis idéer och som tillhandahöll en högklassig grundutbildning.⁶

³ Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger* (transl. by Commander J. Buchan Telfer, R.N., with Notes by Prof. P. Bruun), Works issued by the Hakluyt Society LVIII (London 1879).

⁴ Se nedan för finländska referenser till Philip Bruuns livsöden.

⁵ För dessa uppgifter, se A. Bergholm, *Sukukirja. Suomen aatelittomia sukuja I* (Kuopio 1901), s. 235f. En yngre bror till Philip Jacob var Henrik Vilhelm Bruun, också han sedermera professor i Odessa.

⁶ Anonym (signerat α), 'Philipp Bruun (Nekrolog)', *Russische Revue. Monatsschrift für die Kunde Russlands* (utg. C. Röttger), årg. 9, vol. 17 (1880), s. 361–373, spec. s. 362 för skolgången. Nekrologen är som synes signerad endast med ett chiffer, och det är endast en gissning att utgivaren Röttger själv är upphovsmannen. Om skolgången se också 'Brun, Filipp Karlovič', *Russkij biograficeskij slovar III* (St. Petersburg 1908, Kraus reprint New York 1962), s. 385. Th. I. Uspenskij, 'Filip Karlovič Brun', *Zapiski Imperatorskago Novorossijskago Universiteta* 32 (1881), s. 279–319, spec. s. 280, anger dessutom att båda föräldrarna vid det skedet

Philip Jacob Bruun (1804–1880). "Jag ser på porträttet av professor F. Bruun, som har ägnat hela sitt liv åt Svarthavets kustområdes historia: vackra levande grå ögon och en halvöppen mun förberedd att ta till orda med stor patos. Han hade en finlandssvensks anletsdrag, vilket han också var." Så beskriver Bruun i memoarerna skrivna av hans hustrus brorson, se A. de-Ribas, *Staraja Odessa. Istoričeskie očerki i vospominanija (Odessa 1913)*, s. 325.

Efter avslutad skolgång begav sig Bruun till universitetet i Dorpat, där han under åren 1821–25 studerade vid filosofiska fakulteten. Som 21-åring graduerade han med en cand. phil.-examen.⁷ Universitetet låg inom kejsarrikets gränser och hade nyligen återuppväckts av Alexander I. Men det hade månghundraåriga anor och var till sin karaktär tyskt. Bruun kom därmed i

hade avlidit (Bergholm, loc. cit., ger inget dödsdatum för Kristina Weckroth). Att Philip Jacob skickades till St. Petersburg som 8-åring nämns i ett brev publicerat av H. Lagus, *En gammal akademisk släkt enligt familjebrev tecknad*, SSLF 257 (Helsingfors 1936), s. 215.

⁷ För Bruuns studier, se Röttger, s. 362 (som nämner endast årtalen men inte fakulteten); Uspenskij, s. 280; A. V. Markevič, "Dvadtsatipjatiletie Imperatorskogo Novorossijskago Universiteta (istoričeskaja zapiska)", *Zapiski Imp. Novor. Univ.* 53 (1890), s. 187–197, spec. s. 188. Bruuns studiegång i Dorpat kan verifieras ur universitetets matrikel; se A. Hasselblatt & G. Otto, *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat* (Dorpat 1889), s. 117. Matrikelns uppgifter är dock föga tillförlitliga: Philip Bruun uppges ha tagit sin Dr. phil. i Odessa, men som nedan ska redovisas var graden från Jena; han blev Dr. h. c. i Odessa. Han påstas ha avlidit i maj år 1854, men detta är brodern Henrik Vilhelms dödsår. Därför måste man också betvivla uppgiften att Bruun var inskriven i juridiska fakulteten med början 1822.

kontakt med den tyska akademiska bildningen och tysk kultur,⁸ vilket säkerligen inspirerade honom till den stora Europaresan som skulle vidta efter några år.

Den terminen när Philip Jacob skrevs in hade han sällskap av bara en annan finländare (vid namn Maconi).⁹ De flesta av hans landsmän som sökte sig till ett universitet valde hemlandets läroinrättning.¹⁰ Men beträffande skolgång och universitetstudier avvek Bruun, liksom flera andra unga män i hans närmaste omgivning, från det mönster som det övriga Finland uppvisade. Fredrikshamn hade hört under tsaren i över 60 år när han föddes, och Gamla Finland hade under 1700-talet utvecklat vissa drag som skiljde området från resten av Finland.¹¹ En skillnad var en klart större benägenhet att söka sin utbildning i St. Petersburg och Baltikum.¹²

Misslyckat mellanspel som byråkrat i St. Petersburg

Bruuns universitetsstudier borde ha gjort honom väl lämpad att ta itu med de uppgifter som förelades honom, efter att han 5. augusti 1825 blivit an-

⁸ I allmänhet om Universitetet i Dorpat se R. von Engelhardt, *Die deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung* (München – Dorpat 1932), och K. Siilivask, *History of Tartu University 1632–1982* (Tallinn 1985). Röttger, s. 362 nämner professorerna (Gustav) Ewers, (Friedrich) Rambach och (Friedrich) Parrot såsom särskilt viktiga för Bruuns studier. För dessa personer, se W. Linz m.fl. (utg.), *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960 (= DBL)* (Köln – Wien 1970). Dessas stora insatser i universitetets historia betonas av både v. Engelhardt och Siilivask. Bland studiekamraterna omnämner Röttger (*ibid.*) bl.a. de sedermera prominenta vetenskapsmännen geologen G. Helmersen (se *DBL*, s. 310f.) och fysikern E. Lenz (se *DBL*, s. 446).

⁹ Se Otto & Hasselblatt, s. 115–117, varur också framgår att de flesta studenter som skrevs in samtidigt som Philip Jacob kom från de baltiska länderna.

¹⁰ För studentantalet i Åbo och senare i Helsingfors se J. Strömberg, 'Studenterna' i M. Klinge et al., *Helsingfors Universitet 1640–1990 I. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1809* (Helsingfors 1988), s. 291–354, spec. s. 308f. tab. 1 och idem., 'Studenterna', i M. Klinge et al., *Helsingfors Universitet II. Kejsarliga Alexanders Universitetet 1809–1917* (Helsingfors 1989), s. 277–332, spec. s. 303 tab. 1.

¹¹ Om särdragen i Gamla Finland se t.ex. M. Klinge, 'Itä-Suomi 1800-luvun kuvioissa' i dennes *Bernadotten ja Leninin välissä* (Porvoo 1975), s. 56–83 och s. 153–158.

¹² Y. Blomstedt, 'Suomesta kotoisin olevat ylioppilaat Tarton yliopistossa 1802–1852', *Genos* 20 (1949), s. 28–35, spec. s. 29: Under perioden 1802–1852 inmatriculerades sammanlagt 86 studenter från Finland vid universitetet i Dorpat (där de utgjorde bara 1,5 promille av det totala antalet studenter denna tid). Vanligast var det för finländare att studera i Dorpat under tiden 1802–11, men under decenniet 1822–31, då Philip Bruun befann sig vid universitetet, skrevs 25 finländare in.

ställd på Kreditavdelningen vid Finansministeriet i St. Petersburg.¹³ Men denna första etapp i kejserlig tjänst blev mycket kort. Den 14. december 1825 skakades den kejserliga huvudstaden av dekabristernas upprorsförsök. Bara några veckor senare sade Bruun upp sig och begav sig på en utlandsresa som räckte i över två år.¹⁴

Finns det något samband mellan upproret och Bruuns avresa? I nekrologer och skrifter rörande Bruun söker man förgäves efter en bekräftelse på att Bruun skulle ha varit på allvar inblandad. Men flera källor uppger att Philip Jacob personligen kände några av dekabristerna.¹⁵ Detta är inte så underligt; det är bekant att det fanns en stark antikonformistisk och republikansk tradition bland studenterna vid universitetet i Dorpat. Där om vittnar t.ex. den forne studenten Alexander v. Daehn (1788–1855): "von Daehn berättade mycket, som Dalström aldrig trott kunde äga rum vid ett ryskt eller åtminstone halvryskt universitet, sådant som hos oss dåmera hade åstadkommit stor uppståndelse, kanske t.o.m. universitetets upplösning."¹⁶ Minnesanteckningar av personer som kände Bruun senare i livet tyder på att denne var liberalt sinnad.¹⁷

Man kan också tänka sig en annan förklaring till att Bruun lämnade sin tjänst. Som en av nekrologerna uttrycker det: "för hans forskarnatur var det otänkbart att för någon längre tid vara fjättrad vid administrativ verksamhet".¹⁸ Ett annat sätt att uttrycka saken vore att säga att Bruun var totalt olämplig för administrativ verksamhet. Han hade svårt att fatta beslut, var trots (eller tack vare) sin akademiska utbildning okunnig om praktiska detaljer och nödvändigheter. Han klarade inte av svåra situationer, och "en stor mängd saker blev oskötta och misstag begicks".¹⁹ Detta senare omdöme gäller Bruuns andra sejour vid Finansministeriet som inleddes 14. februari 1829. Denna gång var han anställd vid Industri- och (Inrikes)-handelsavdelningen, och tjänsten behöll han i ett och ett halvt år.²⁰ Därefter sökte han sig in på lärarbanan.

¹³ Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 188 för anställningen.

¹⁴ Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 188.

¹⁵ Röttger, s. 362; Uspenskij, s. 281.

¹⁶ För citatet, se O. Mustelin, 'En frisinnad informator på 1840-talet. Ur Svante Viktor Dalströms anteckningar', *HTF* 47 (1962), s. 98–123, spec. s. 105f.

¹⁷ För Bruun och politiken, se närmare nedan.

¹⁸ Röttger, s. 362.

¹⁹ Uspenskij, s. 282.

²⁰ Uspenskij, s. 282; Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 188.

Det är tydligt att Bruun tog illa vid sig av de negativa erfarenheterna vid ministeriet, och fast han övergick till annan verksamhet, skulle minnet av de administrativa tillkortakommandena hemsöka honom i framtiden.

Vetenskaplig Grand Tour i väst

Mellan de båda sejourerna vid Finansministeriet rymms en period av cirka 2 och ett halvt år, som Philip Jacob tillbringade utomlands i väst, och som förmodligen måste ha satt djupa spår i ynglingens medvetande.

Det är uppenbart, att Philip Jacob i första hand var intresserad av att förkovra sig vetenskapligt, och hans väg tycks ha fört honom från den ena universitetsstaden till den andra. Först besökte han Berlin, där han, som en nekrolog uttrycker det, "bei Hegel, Raumer, Schmal u.A. hospitierte"²¹ – som synes valde Bruun att besöka forskare av åtminstone delvis bestående värde. Vad exakt termen "hospitierte" betyder i detta sammanhang vore värt att utreda, men åtminstone innebar det att Bruun besökte Hegels föreläsningar,²² en upplevelse som han som finländare torde vara så gott som ensam om.²³

Därefter besökte Bruun andra tyska universitetsstäder, bl.a Leipzig, Erlangen, Heidelberg, och Bonn. I oktober 1826 kom han till Paris, där han stannade i flere månader och åhörde föreläsningar i nationalekonomi.²⁴ Det

²¹ Röttger, s. 362.

²² Jfr. Uspenskiĵ, s. 281 "slušal Gegelja..."

²³ Trots det stora inflytande som Hegel skulle få i Finland känner man med säkerhet endast en annan finländare som personligen var i kontakt med den store mannen. Immanuel Ilmoni (1797–1856), sedermera professor i teoretisk och praktisk medicin, hade ett kort sammanträffande med Hegel år 1828 (liksom också med Goethe, varom nedan), se G. Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni enligt bref och dagböcker*, SSLF 109 (Helsingfors 1912), s. 113. Den hegelianska filosofin hade introducerats vid universitetet i Åbo redan i början av 1820-talet, vilket till största delen var Johan Jakob Tengströms förtjänst. Denne hade företagit omfattande resor i Tyskland, men ingenting som tyder på att han eller någon av de hegelianskt inspirerade kollegerna i Åbo personligen hade träffat Hegel är bekant; för en kartläggning av situationen se J. Manninen, 'Hegelianismen i Finland på 1800-talet', *Lychnos* 1977–78, s. 87–114, spec. s. 91–94; H. Saarinen, 'Studien- und Bildungsreisen von Finnén nach Berlin 1809–1914', i A. Tammisto m.fl. (utg.), *Miscellanea*, *Studia Historica* 33 (Helsinki 1989), s. 203–242, spec. s. 206f.

²⁴ Se Röttger, s. 362f. för detta och vad som följer. Identifieringen av de "kända nationalekonomerna Say och Dupin", vars föreläsningar Bruun åhörde, har stött på problem. Kunde det i det ena fallet vara fråga om André-Marie J.-J. Dupin (1783–1865), jur. dr. 1803, invald i Academie française 1832, författare till ett stort antal juridiska och statsvetenskapliga arbeten (se *Dictionnaire de Biographie française* XII [Paris 1970], sp. 355–357)?

var statsvetenskap, dvs. nationalekonomi och statistik, som huvudsakligen intresserade honom vid denna tid, och så skulle det förbli ännu några decennier framöver. Han besökte också andra franska städer, och reste sedan via Marseille, Genua och Milano till Schweiz, där han igen stannade i flere månader. Sedan reste han hem, och upplevde på hemvägen ett möte som han senare ofta återkom till. I Weimar träffade han i mars 1828 den nästan 80-åriga Goethe, och samtalade en liten stund med honom, bl.a. om "ny fransk litteratur", såsom en av nekrologerna uttrycker det. Sammanträffandet bestyrks av Goethes dagbok: "Besuch von Herrn Brunn [sic], einem Finnländer, der von Genf zurück nach Norden geht."²⁵

Att Bruun skulle ha tagit vara på ett tillfälle att besöka Goethe förvånar inte. För en dåtida student från Dorpat måste Goethe ha framstått i ett alldeles speciellt ljus. Många källor betonar det inflytande som Goethes tankar hade i den nyuppväckta tyska kulturutposten i Baltikum.²⁶ Philip Jacob förblev av allt att döma en passionerad Goethevän. Från hans äldre dagar i Odessa berättas anekdotiskt, hur han allt som oftast återkom till sin ungdoms sammanträffande med den store mannen. Det räckte med att någon inskjöt ett provokativt tvivlande "jasså, verkligen?" för att han skulle bli till sig, slå sig för bröstet och utropa "ja, jag var där, jag var där! Ack, vilken stor själ, vilken djup tanke...!"²⁷

För att sätta in Bruuns besök i ett vidare perspektiv kan nämnas att han inte var den ende finländare som träffade Goethe personligen. Något översiktsarbete i frågan är mig inte bekant, men åtminstone två andra finländare

²⁵ J. W. Goethe, *Tagebücher* vol. 11: 1827–1828 (Weimar 1900), s. 198 (= *Goethes Werke*, Weimarer Ausgabe [WA], III.11). Hitills har eftervärlden inte korrekt identifierat Goethes besökare, utan antagit att det rörde sig om Philip Jacobs bror Henrik Vilhelm. För den felaktiga identifikationen se *Goethes Werke* (WA) III.11, s. 344 samt registret i *Goethes Werke* (WA) III.14, s. 107, liksom H. G. Gräff, 'Nachträge zu Goethes Gesprächen', *Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft* 9 (1922), s. 270–276, spec. s. 275. Frågan är utredd i Chr. Bruun, 'Ein Finnländer namens Bruun bei Goethe im März 1828', *Goethe Jahrbuch* 111 (1994), s. 303–307.

²⁶ Se von Engelhardt, s. 46–57 som speciellt betonar hur K. Morgenstern, professor i klassiska språk, uppehöll sig vid Goethe. (Baltysken v. Engelhardts verk är för övrigt dedikerat "den Manen Goethes".) Se också O. v. Petersen, 'Goethes Wirkung auf das baltische Geistesleben', *Goethe. Viermonatsschrift der Goethe Gesellschaft* N.F. 4 (1939), s. 40–59, spec. s. 40–43.

²⁷ P. Borzakovskij, 'Filipp Karlovič Brun', *Risjeljüskij Lizej i Imperatorskij Novorosiskij Universitet Sbornik* 1 (1898), s. 89–98, spec. s. 90.

träffade Goethe, händelsevis bäge två senare samma år som Philip Bruun besökte Weimar.²⁸

Det dynamiska Odessa

Efter avskedet från Finansministeriet 1830 verkar Philip Jacob att ha "irrat omkring" i det stora rikets västliga delar under några år. Först undervisade han 1830 i tyska vid gymnasiet i Vitebsk, men flyttade 1831 till gymnasiet i Dünaburg (lettiska Daugavpils), enligt uppgift för att han hade kommit i vägen för den polska nationalismen som ledde till resningen mot tsaren 1830–31.²⁹ Men sedan bar det av söderut, till en av den europeiska kontinentens allra mest expanderande städer under 1800-talet – till Odessa, som skulle bli Philip Jacobs hem till hans död nästan 50 år senare.

Det Odessa som Philip Bruun kom till 1832 befann sig i en dynamisk utveckling. Staden hade grundats bara knappt 40 år tidigare (Odessa firade sitt 200-årsjubileum år 1994), men hade som det ryska rikets främsta Svarthavshamn på kort tid vuxit till i befolkning, ekonomiskt potential och internationella kontakter. Ingen europeisk stad kunde under 1800-talet uppvisa en jämförbar tillväxt.³⁰

Odessa grundades på ett område som Ryssland hade erövrat av det Osmanska riket bara fem år tidigare.³¹ Förgrundsfiguren vid erövrandet av området och en av de två som planerade och lät bygga själva den livsviktiga hamnen var amiralen Joseph De Ribas, född i Neapel under de spanska Bourbonerna men sedan 1772 i rysk tjänst.³² En av stadens huvudgator bär

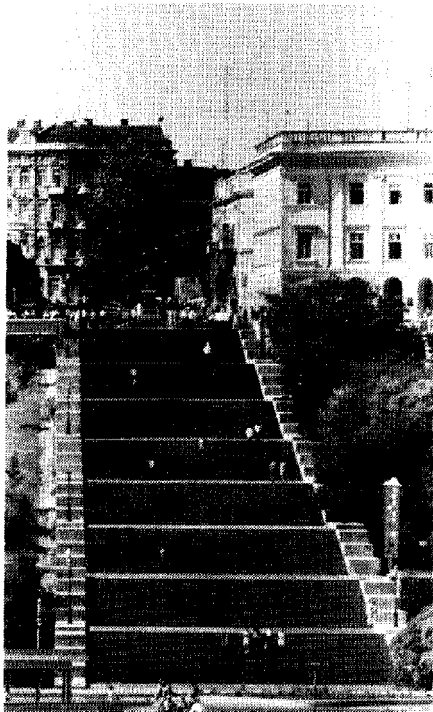
²⁸ Det rör sig om sedermera läkaren i Kuopio Martin Johan Lindfors (1800–1869), och om den ovannämnde (n. 23) I. Ilmoni; se Gräf, s. 275f. Bäge två finns medtagna i *Kansalinen Elämäkerrasto*. För Ilmonis besök hos Goethe se Heinricius, s. 118f. Enligt Gräf, s. 276 kan inte alla Ilmonis uppgifter om sina upplevelser i Weimar hålla streck.

²⁹ Se Markevič, 'Dvadtsatipjatletie', s. 188 för Bruuns erfarenhet som lärare innan han gav sig av till Odessa. Effekten av polackernas frihetskamp betonas av Uspenskij, s. 282.

³⁰ P. Herlihy, *Odessa, A History, 1794–1914* (Cambridge, Mass. 1986), s. 1 och s. 7–9. Nämnas kan och bör att bland litteraturen som Herlihy använder (se s. 380) finns även ett arbete av F. Brun (sic) behandlande stadens antikvariska sällskap: 'Odesskoe obtestvo istorij i drevnosti', publicerat i *Trudi Odesskogo statističeskogo komiteta* 1870.

³¹ Namnet Odessa var ett utslag av Katarina den Storas vurm för det antika. Den gamla grekiska Svartahavs-kolonin Odessus gav inspiration till namnet, men Odessus ligger i nuvarande Bulgarien och orten heter idag Varna.

³² För Joseph De Ribas se J. L. Wiczynski (utg.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* vol. 9 (Academic International Press 1978), s. 80 under 'Deribas, Osip Mik-

Odessa: trapporna ner till Svartahavets strand. De monumentala trapporna är världsberömda tack vare trappsekvensen i Sergej Eisensteins film *Pansarkryssaren Potemkin*. Modern vy. Ur G. Kononova, *Odessa a guide*. (Raduga Publishers: Moscow 1984).

ännu hans namn.³³ Joseph De Ribas' bror Felix var Neapels konsul i Odessa. Dennes dotter, Julie De Ribas (1820–1884), kom att bli Philip Bruuns hustru omkring 1840.³⁴ Man kan inte undvika intrycket att Bruun gjorde vad man brukade kalla "ett gott parti" när han på detta sätt gifte in sig i en prominent lokal släkt, låt vara att släkten inte var rysk.

Ett led i uppbyggnaden av staden var skapandet av en högre läroinrätt-

hailovich'. Denne levde under åren 1749–1800, var född i Neapel under namnet Ribas-y-Boyons, tjänade i Neapels armé 1765–69, flyttade till Ryssland 1772, planerade och övervakade byggnadsarbetena i Odessa 1793–97, 1799 amiral i ryska marinen, men var i onåd under tsar Paul.

³³ Herlihy, s. 12.

³⁴ Äktenskapet finns förtecknat hos Bergholm, s. 239. Det hänvisas till också i Aleksandr de-Ribas, *Staraja Odessa. Istoričeskie očerki i vospominanija* (Odessa 1913, omtryck 1991), s. 325, med vars faster Philip Bruun var gift.

ning. Man satsade på att bygga upp Richelieu-lyceet (uppkallat efter en annan av stadens förgrundsfigurer under de första decennierna), och anställde gärna kompetenta icke-ryssar vid de tre "fakulteterna" (fysisk-matematiska, orientaliska språk, samt administrativt-juridiska). I detta sammanhang kom först Philip Jacobs bror Henrik till Odessa som lärare i matematik och fysik (1831), och ett år senare Philip Jacob själv. I lärarkåren omnämns också deras landsman, botanikern Alexander v. Nordmann.³⁵ I början tjänstgjorde Philip Jacob som adjunkt, under åren 1832–35 (dessutom?) som bibliotekarie. Från och med 1836 undervisade han som professor i historia och statskunskap (statistik).³⁶ En avgörande faktor vid detta avancemang måste ha utgjorts av Bruuns erhållande av filosofie doktorsgraden 31.12 1835 vid universitetet i Jena.³⁷

Familjeliv på 1850-talet

Vid Richelieu-lyceet stannade Bruun ända tills han år 1854 på egen begäran tog avsked efter att ha undervisat i 25 år.³⁸ Denna första del av tiden i Odessa är mera givande för eftervärlden, för nu får vi tillgång till både minnesbilder och ögonvitnesskildringar av samtida till Philip Jacob.

För ögonvitnesskildringar kan vi tacka J. J. W. (Wilhelm) Lagus (1821–1909) och dennes hustru Castalia. I augusti 1850 reste paret iväg till Odessa. Wilhelm, som hade doktorerat i klassisk filologi 1847, åtnjöt något som idag är en bekant företeelse – ett postdoktoralt stipendium. Hans ändamål med resan vad ambitiöst: att studera de forna skyterna och deras kontakter med grekerna på basen av filologiska och arkeologiska källor. Vistelsen i Odessa varade ända till juni 1852, men med forskningarna gick det

³⁵ M. A. Filippov, 'Professori bratja Bruni', *Russkaja starina (istoričeskoe izdanie)* 29 (1898), s. 111–120, spec. s. 111, med korrigeringar av A. V. Markevič, 'Professori bratja Bruni', *Russkaja starina (istoričeskoe izdanie)* 29 (1898), s. 133–136, spec. s. 133. Uspenskij, s. 282f. nämner att brodern Henrik Vilhelm var den förste att inneha en tjänst i Odessa. För broderns vetenskapliga verksamhet se omnämmandet i J. C. Poggendorff, *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften* I (Leipzig 1863), s. 323.

³⁶ För Bruuns tjänsteställning se Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 188f.

³⁷ Något förvånande är att doktorsgradens erhållande endast omnämns av Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 189. Senare blev Philip Jacob Dr. h. c. vid universitetet i Odessa enligt Uspenskij, s. 288.

³⁸ Röttger, s. 364.

som det också idag kan gå med postdoktorala projekt: de resulterade i ingenting.³⁹ Under de knappa två åren i Odessa skrev Wilhelm och Castalia flitigt hem till familjen i Helsingfors, och de delvis publicerade breven ger en god bild av både gästforskarens och hans värdars liv och leverne.⁴⁰

Wilhelm Lagus' första brev från Odessa dröjer ännu vid strapatserna under den månadslånga resan, och innehåller lämpligt en hyllning till hustrun Castalia: "Jag tvivlar på att tvenne fruntimmer finnas utom henne, som under nätterna skulle vågat sig ut på steeperna, med jämtschikar, för vilka jag måste låta min dolk och pistol framskymta, oladdad dock..."⁴¹

Inom en månad hade Lagus i Odessa träffat Philip Bruun, som delgav honom sin syn på stadens ekonomiska läge: "Prof. Ph. Bruun, som huvudsakligen arbetar inom statistiken, en auktoritet för resten, han sade i går: doktorn bör beränka, att den gamla goda tiden i Odessa upphörde för 18 à 16 år sedan, då betaltes vetet högt i utlandet, och införseln översteg i den bästa portofranco yran, sedan 1819, behoven ... Vem skulle tro, att av de 40 miljoners varuvärde som inhämtas, blott 8 à 9 passera genom den stora handelsstaden..." (informationen om Odessas ekonomi, tydligen tillhandahållen av Bruun, fortsätter).⁴²

Måntro Bruun var en riktig träkmåns, som ingenting bättre fann att tala om än sina egna käpphästar? Nationalekonomi och statistik hade han ju sysslat med under sin europeiska resa, i Richelieu-lyceet undervisade han i dessa ämnen förutom i historia, och hans första vetenskapliga publikationer behandlade handel och statistik.⁴³ En lång tid stod han rentav för en regel-

³⁹ För denna del av Lagus' akademiska karriär se P. Aalto, *Classical Studies in Finland 1828–1918* (Helsinki 1980), s. 88–91. För forskningsplanen se *ibid.*, s. 90 och Lagus, s. 200f. Men Wilhelm Lagus' meriter i övrigt var indiskutabla, och han blev professor i grekiska i Helsingfors 1866.

⁴⁰ För den i starkt beskuret urval publicerade korrespondensen, se Lagus, s. 200–278. Brevsamlingen vore värd en fullständigare utvärdering. De publicerade breven bör läsas uppmärksam; bokens index är en dålig vägledning, eftersom man inte beaktar att det i Odessa fanns två professorer Bruun, liksom också två professorsfruar med samma namn.

⁴¹ Lagus, s. 214.

⁴² Lagus, s. 214.

⁴³ För undervisningen se Markevič, 'Dvadstipijatiletie', s. 189, för Philip Bruuns vetenskapliga bibliografi se *ibid.*, s. 192–197 (innehållande 81 arbeten). Det första verket var *Discours sur l'enseignement de la statistique dans les gymnases, prononcé à la solennité anniversaire du Lycée Richelieu le 30 Août 1835*, Odessa 1836. Under tioårsperioden 1836–45 publicerade han ett halvduzin arbeten inom handel och statistik.

bunden veckorapport över handeln i Södra Ryssland, som publicerades i tidningspressen i Odessa.⁴⁴

Men träkmåns eller inte, vänlig var Bruun i alla fall. I samma brev rapporterar Lagus längre fram: "Han mottog mig genast verkligt som en far, och har sedan den stunden varit såsom en sådan både mot mig och Castalia."⁴⁵ Följande vår planerade Bruun och Lagus en rad exkursioner längs Svartahavets kust, men hur skulle Castalia och parets nyfödda dotter Maria klara sig ensamma i Odessa under tiden? Philip Bruun erbjöd dem att flytta in hos sig: "Han menade nämligen, att det vore en särdeles fågnad för honom och hans fru, om Castalia ville flytta till dem ... Det budskapet var som sänt från himmelen. I bättre vård kunde jag aldrig lämna de mina. Jag kan ej uppräknas en bråkdel av de välgärningar han och hans fru bevisat oss."⁴⁶

Men trots allt flyttade Castalia inte till Bruuns, utan satt i maj 1851 som gräsänka och skrev brev hem till släkten, kanske ångrande att hon inte tagit emot erbjudandet: "Min lilla pia ligger nu som bäst och jollrar för sig själv. Så ensam skulle du lilla unge ej få vara om du vore där borta hos Bruuns. Då skulle du nog ha tanter omkring dig ..."⁴⁷ Vilka tanterna i Bruuns hus-håll var är obekant, men säkert är att man inte behövde vara ensam där. Som nämnt gifte sig Philip Jacob med Julie de Ribas omkring år 1840, och paret fick sex barn. Fyra av dem överlevde till vuxen ålder.⁴⁸

Hur gestaltade sig familjelivet? Endast en enda ögonblicksbild existerar, genom hustruns brorson Alexander de Ribas, som till råga på allt är tämligen intetsägande; "Jag minns i min ungdom, när jag satt i min onkels famn, hur jag hörde hans missnöjda rop i anledning av hur Preussen behandlade Danmark. På skämt frågade min onkel också mig 'Vad har du att säga om frågan Schleswig-Holstein?'"⁴⁹ Förmodligen hör episoden hemma under

⁴⁴ Uspenskij, s. 284.

⁴⁵ Lagus, s. 215.

⁴⁶ Lagus, s. 229f.

⁴⁷ Lagus, s. 233.

⁴⁸ Bergholm, s. 239f. ger följande upplysningar om Philip Jacobs barn: Oktavia (f. 1841); Karl Felix (1842), bokhållare vid Ångfartygsbolaget Donau-Svartahavet; Ludvig Filip (1845), bibliotekarie vid universitetet i Odessa; Oskar Mikael (1853), godsinspektör. Familjen miste två barn, Lucia (1861) och Henrik (1852). För två av sönerna redovisas också barn: Karl Felix fick sju barn med hustrun Maria Domanska (födda under perioden 1875–1890), medan Oskar Mikael hade sonen Georg (1891) med Maria Zizevitsh.

⁴⁹ De-Ribas, s. 325.

nästa decennium, under det dansk-preussiska kriget, men den för vidare till en annan fråga: vad var hemspråket hos Bruuns, och vad ska man säga om hans nationalitet nere i Odessa?

Nationalitetsfrågan: landsman i förskingringen?

Philip Jacobs ställningstagande *mot* Preussen och för Danmark kanske förvånar, med tanke på de täta kontakterna till den tyska kulturen som han haft sedan sin barndom. Men Bruuns syn var att den tyska (åter)föreningen – i dess 1800-tals form – skulle genomföras av Habsburgarna. In i det sista ville han inte tro på Preussen.⁵⁰

Men själv var väl Bruun i alla fall finländare, låt vara i förskingringen, eller inte? Tyvärr finns inte hans egen åsikt dokumenterad, men i matrikeln från universitetet i Dorpat betecknas han som "Finl(änder)", och man minns också Goethes anteckning "Besuch von einem Finnländer ...".⁵¹ I båda dessa fall gör källans natur att man kan hysa misstanken att det är på detta sätt Bruun har presenterat sig själv. Det vittne som står honom allra närmast, Aleksander De Ribas, säger rentav att Bruun "hade anletsdrag som en finlandssvensk, vilket han också var."⁵²

Ett mera tvertydigt omdöme kommer från den "tvättakte" finländaren Wilhelm Lagus: "Bruun ... lämnade redan som 8 år gammal Finland och kan därför ej ett ord svenska mera".⁵³ Men likgiltig till nationalitetsfrågorna var man inte i Odessa, för Castalia Lagus skriver i ett brev en dag senare "Wilhelm har gått ut för att besöka professor Bruun. Han lovade ej dröja länge, men dock har han varit en god stund redan. Jag gissar de lärda herrarna som vanligt kommit i strid huruvida de äro finnar, svenskar, tyskar eller Gud vet vad".⁵⁴

Eftersom Philip Jacob enligt uppgift inte längre talade svenska, samtalade Lagus och han förmodligen på tyska (jag har inte funnit deras umgänges-språk omnämnt någonstans). Borde man i själva verket betrakta Bruun som en av de många tyskar, som den tiden befann sig i rysk tjänst, inte minst vid universitetet? Just så har många sentida betraktare gjort,⁵⁵ liksom också

⁵⁰ Filippov, s. 118f.

⁵¹ Se ovan n. 9 och n. 25.

⁵² De-Ribas, s. 325.

⁵³ Lagus, s. 215.

⁵⁴ Castalia Lagus i brev hem till Finland, se Lagus, s. 216.

⁵⁵ I det första numret av en nygrundad tysknationell tidskrift publicerades 1937 brevväx-

någon samtida.⁵⁶

Man kan lugnt utgå från att tyskan var viktigare för Bruun under hans akademiska verksamhet än svenskan (eller finskan). Likväl finns det argument mot den "tyska tolkningen". För det första kan man se nationalitetsfrågan ur individens eget perspektiv. Man kan knappast utesluta att en Fredrikshamnsso, trots studier i Baltikum och äktenskap och befattning i Odessa, skulle kunna betrakta sig som finländare till livets slut.⁵⁷

För det andra finns den statsrättsliga aspekten: vad stod det i passet? Tyvärr är det inte lätt att visa med ett hurudant pass Philip Bruun reste i Europa på 1820-talet och senare under 1860- och 70-talen. Den gemene finländaren som vistades i Ryssland måste varje år anhålla om nytt pass vid Passexpeditionen i St. Petersburg, och både Rysslandsvistelse och nationalitet kan därför i många fall bekräftas. Ståndspersoner, främst officerare, men också präster och säkert också universitetslärare, behövde däremot inte göra detta, och därmed bortfaller en bevismöjlighet.⁵⁸ Det troligaste är att Bruun

lingen mellan Philip Bruun och den kände tyske medeltidshistorikern Wilhelm Heyd, se D. Oljančyn, 'Die Beziehungen Philipp Bruuns aus Odessa zu Wilhelm Heyd in Stuttgart', *Auslandsdeutsche Volksforschung* 1 (1937), s. 339–351. Trettioalets tyska nationalisterna räknade tydligen Bruun som en av de sina i förskingringen. Ännu viktigare är att en färsk doktorsavhandling vid Universitetet i Köln av Guido Hausmann, som behandlar borgerskapet i Odessa under 1800-talet, ägnar Philip Bruun rikligt med uppmärksamhet. Av Hausmann räknas Bruun inte som finländare utan som hörande till den tysk-baltiska kulturgemenskapen, med hänvisning bl.a. till studierna i Dorpat.

⁵⁶ D. N. Ovsjaniko-Kulikovskij, *Vospominanija* (Petersburg 1923), s. 86: "Bruun var tysk, ett sympatiskt exempel på den typiska tyske vetenskapsmannen från forna tider".

⁵⁷ För att ta ett näraliggande exempel: Sonen till Ministerstatssekreteraren Theodor Bruun (denne var son till en av Philip Jacobs halvbröder), Theodor jr. kunde kanske sägas utgöra något av en parallell till Philip Bruuns levnadsbana. Även han studerade i Dorpat (i början av 1880-talet) och var både uppvuxen och tjänstgjorde i St. Petersburg. Likväl finns det i de nyligen publicerade personliga anteckningarna, skrivna på svenska, inga tvivel om att han inte skulle ha räknat sig som finländare; se R. Schwei tzer, "Hederlig ryss" oder "halv finne" – Ministerstaatssekretär Theodor Bruun im Spiegel der Memoiren seines Sohnes', P. Suvanto m.fl. (utg.), *Suomi, itä ja länsi*. Festskrift till Tuomo Polvinen 60 år 1991 (Juva 1991), s. 30–68, spec. s. 41–54.

⁵⁸ Se M. Engman, 'Flyttning och medborgerskap. Passlagstiftning för finländare i Ryssland', *HTF* 63 (1978), s. 30–51, spec. s. 42 för högreståndspersoner. Vetenskapsmän och stipendiater i Ryssland omnämns även i M. Engman & S. Jungar, 'Flyttningsrörelsen från Finland till Ryssland 1809–1917', *HArk* 75 (Helsinki 1980), s. 23–47, spec. s. 38–40.

förblev finsk till nationaliteten, liksom officerare som tjänade i Ryssland i ryska förband.⁵⁹ Ryska lärde han sig både tala och skriva mycket väl.⁶⁰

Revision och katastrof

Att nationalitetsfrågan var någonting som med säkerhet berörde Philip Bruun själv kan man indirekt sluta sig till av hans levnadsbana. Mot slutet av 1860-talet gjorde panslavistiska strömningar livet surt för västerlänningar vid universitetet i Odessa, och uppenbarligen berodde Bruuns motigheter delvis därav. Flera av de kändare icke-ryska professorerna lämnade universitetet i början på 1870-talet, och Bruun fick därmed se sin vänkrets krympa.⁶¹

Men innan vi kommer fram till universitetet och 1860-talet, återstår de dramatiska händelser som föregick Bruuns pensionering från lärartjänsten år 1854. Nikolaj I:s hand låg tungt över landet under tsarens sista regeringsår, och kontroller utfördes inte minst vid de högre läroinrättningarna. Också Richelieu-lyceet fick känningar därav, och det råkade sig ironiskt nog så, att en kringresande revisor, senator von Brattke, i början av 1850-talet valde att besöka just Philip Bruuns lektioner, snarare för att han var intresserad av Bruuns prestationer som forskare än för att han skulle ha misstänkt denne för att vara subversiv. Vad som hände sedan antog under de följande decennierna mytiska eller legendariska proportioner, och det finns flera i detaljfrågor avvikande versioner.⁶²

Enligt den mera dramatiska (men mindre tillförlitliga) versionen fick Bruun veta om besöket bara 15 minuter på förhand. Hade han förvarnats, skulle han ha rymt sin kos, förmodar rapportören, som enligt utsago satt

⁵⁹ För finländska officerares ställning i Ryssland se J. E. O. Screen, 'Undersåte och medborgare: finländska officerare i rysk tjänst', *HTF* 63 (1978), s. 21–29.

⁶⁰ Att Philip Bruun skrev en fullkomligt korrekt ryska uppges av hans forne elev Markevič, 'Professori', s. 134. Densamme uppger (*ibid.*) att Bruun också talade en nästan perfekt ryska, förutom en svag accent och småfel då och då; jfr. de-Ribas, s. 326: "Onkel Bruun talade utmärkt ryska, utan tysk accent". Man finner dock också antydningar om motsatsen. Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 191 talar om en "stark tysk accent" hos Bruun, och Filippov, s. 112 berättar en episod som förlöjligar bröderna Bruuns ryska (antagligen en "vandrande anekdot", se de-Ribas, s. 326).

⁶¹ Röttger, s. 366. Se vidare nedan n. 80.

⁶² För dessa uppgifter och den följande berättelsen se Filippov, s. 115–117. En något annorlunda version berättas i memoarerna av Ovsjaniko-Kulikovskij, s. 87, där dock episoden med von Brattke och den efterföljande med Norov har blandats ihop.

med i föreläsningssalen och såg Bruun komma inrusande, sätta sig vid katedern och berätta, att han egentligen hade tänkt tala om Franska Revolutionen, men att han härmed ändrade temat till grekisk historia och "Alexander den Stores efterföljare". Studenterna skulle därför inte alls bry sig om undervisningen, men göra noggranna anteckningar, så att Bruun efteråt skulle kunna kontrollera, ifall han sagt någonting "liberalt" eller "radikalt". Men där kom redan von Brattke, åtföljd av en respektingivande deputation ledande pedagoger vid Richelieu-lyceet! Senatorn gick fram till katedern, skakade hand med Philip Bruun, sägande att han hört mycket gott om denne, och bad om tillstånd att övervara lektionen. Bruun nickade utan ett ord, och gästerna satte sig bland studenterna, vilka var lika nervösa som sin omtyckta lärare.

Bruun vände huvudet till höger, han vände huvudet till vänster, munnen var halvöppen, plötsligt hördes ett långt "ähhh", därefter en paus på en minut (en evighet), sedan utropet "Alexander den Stores efterföljare". Och sedan sade professorn ingenting mera. von Brattke steg fram och tackade för lektionen och gick ut, medan Bruun bad att få vatten, drack några glas, och sedan med låg röst frågade sina studenter: "Pratade jag om någonting politiskt?" Efter denna episod insjuknade Philip Bruun.

Episoden verkar nästan för grym för att vara sann, eller som tagen ur en novell av Gogol. En annan källa kommer med korrigeringar, sägandes sig ha hört anekdoten många gånger från olika studenter, men alltid i versionen att Bruun började lektionen med meningen "Snart efter det peloponnesiska kriget grundade grekerna många kolonier vid Svartahavets norra kust", en fras som han sedan upprepade hela lektionen med vissa modifikationer. (Kanske inte så mycket bättre.) Det politiska tonas också ner: sagesmannen Markevič anser att Bruun aldrig skulle ha frågat sina studenter ifall han "sagt någonting liberalt", tror inte att Bruun skulle ha ändrat rubriken p.g.a. en revision, och betvivlar att man överhuvudtaget kunde ha haft Franska Revolutionen på undervisningsprogrammet i början av 1850-talet.⁶³

Men hyste Bruun trots allt i hemlighet revolutionära tankar?⁶⁴ Hans bete-

⁶³ Markevič, 'Professori', s. 135, som också antar att Filippov kan ha blandat med en annan historia (citerad i nästa not).

⁶⁴ Markevič, 'Professori', s. 135 refererar en annan historia, som han dock inte heller helt litar på, vari Bruun, efter att han apråpå någon revolution hade sagt "en sådan borde varje stat genomleva", inseende att man kunde anse att han också menade Ryssland, tillade "Mina herrar, låtsas inte om att jag har sagt det här".

ende kunde tyda på detta, och faktum är att det i ett memoarverk påstås, att Philip Jacob var en riktig revolutionsromantiker som idealiserade Franska Revolutionen och under sin vistelse i Paris på 1820-talet besåg alla de ställen som var förknippade med revolutionen.⁶⁵

Men det fortsatta händelseförloppet visar att Philip Bruun snarare var oerhört känslig och hade ett överutvecklat samvete som man idag skulle kalla barnsligt naivt (det gjorde f.ö. också hans samtid).

Något år senare (1852–53) var det dags för en ny revision vid Richelieu-lyceet.⁶⁶ Situationen var spänd, reglerna var stränga, och angiveriet florerade. Revisorn var en viss A. S. Norov, biträdande undervisningsminister.⁶⁷ Nu var Bruun i en mera utsatt situation än vid von Brattkes besök, eftersom han satt i lyceets råd och hade hand om finanserna. Det är uppenbart att minnena från misslyckandet vid Finansministeriet i St. Petersburg spökade, och så gick Bruun hem, lade sig i badkaret, och – så ensamförsörjare han var – skar sig på äkta romerskt manér i pulsådern. Men till all lycka var familjen hemma och han kunde räddas.

Och orsaken till självmordsförsöket? Svindel, försnillning eller stöld? Inte riktigt; Bruun hade vid ett tillfälle skrivit under ett papper, ett helt oskyldigt papper, utan att läsa igenom det! Sälunda biktade han sig inför revisorn Norov, som besökte honom på sjuklägret. Norov blev så rörd, att han för att lugna Bruun bekände att han dagligen skrev under åtskilliga dokument utan att läsa dem – ifall han skulle ta till rakkniven varje gång, skulle han för länge sen ha blivit skuren i små bitar! Och som plåster på såret beviljades Philip Jacob nu S. Anne-orden av II klass (6. mars 1853).

Detta gör det förståeligt att Bruun tog pension när han nådde det nödvändiga antalet tjänsteår kort därefter.

I korsdraget vid det Nyryska Universitetet i Odessa 1866–1880

Bruuns avsked sammanfaller med Krimkriget, som inte bara drabbade själva den fortfarande aktuella halvön, utan också andra delar av södra Ryssland.

⁶⁵ Ovsjaniko-Kulikovskij, s. 87.

⁶⁶ För den följande episoden, se Filippov, s. 117f., och Markevič, 'Professori', s. 135f. (sinsemellan något avvikande). Att Bruun inte hade gjort sig skyldig till något formellt fel bekräftas av Uspenskij, s. 282.

⁶⁷ För A. S. Norov (1795–1869), vice-undervisningsminister 1850–54, undervisningsminister 1854–58 se P. Weisensel i J. L. Wiczynski (utg.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* vol. 25 (Academic International Press 1981), s. 60–62.

Så t.ex. bombarderade en fransk-engelsk eskader på 28 skepp Odessa i april 1854, men stadens försvarare höll stånd och förhindrade värre skador.⁶⁸

Av större betydelse för Philip Jacob och hans familj var dock säkert att hans årliga pension uppgick till bara 857 rubel – en summa som av en yngre samtida betecknas som ”mindre än anspråkslös”. Bruun livnärde sig därefter med privatundervisning och med att hålla underhyresgäster. Han hade köpt ett litet hus med det sista av vad han hade ärvt efter fadern, men måste snart sälja det igen.⁶⁹ Det måste erkännas att här finns oklara frågor. Mig är ingenting bekant om vilken roll hans hustru och hennes familj spelade i detta skede; vad hade Bruun fått ära av fadern (som ju dog redan år 1809), hur hade arvet förvaltats, och hurudana kontakter hade han vid denna tid med familjen i Fredrikshamn?⁷⁰

Med tanke på Philip Jacobs insats för vetenskapen var det ett lyckligt val att lämna Richelieu-lyceet. Under de kommande åren skulle han komma att utveckla en oerhörd energi, vare sig han hade fast anställning eller inte, på nya områden. Redan under 1840-talet hade hans intressesfär förändrats, och han blev alltmer intresserad av gamla tiden och av historia, och speciellt av den historiska geografin.⁷¹ Bruuns första historiska artikel (publicerad 1850) behandlade Karl XII:s läger i Bender (en ort som ligger något hundratal kilometer inåt landet nordväst om Odessa), säkert ett utslag av hans nordiska rötter: Philip Bruuns farfarsfar, regementspastorn Erik Bruun var ”karolin”.⁷² Därefter vände Philip Jacob uppmärksamheten mot andra mål.

År 1864 grundades i Odessa det Nyryska Universitetet (Novorossijskij Universitet). Här fick Philip Bruun år 1866 positionen som docent i Allmän Historia. Kort därefter, 1869, blev han extraordinarie professor, utsedd

⁶⁸ Herlihy, s. 148.

⁶⁹ Röttger, s. 364f. och Markevič, 'Dvadtsatipjatiletic', s. 189, som också nämner att Bruun även arbetade som lärare på mellanskolenivå.

⁷⁰ För det ekonomiska debacle som vissa grenar av familjen Bruun, i synnerhet den fredrikshamniska, råkade ut för på 1860-talet, se T. Mauranen, 'Kapteenin flyygeli ja muita seurauksia suuresta konkurssista Haminan kaupungissa 1864', M. Peltonen (utg.), *Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta*. Festskrift till H. Soikkanen 60 år (Jyväskylä 1990), s. 157–180.

⁷¹ Röttger, s. 363.

⁷² Uppsatsen är 'Sledi lagerja Karla XII vosle Bender u sel. Varnitci', *Zapiski Odesskago Obštestva Istorij i Drevnosti* (= *ZOOID*) 2.2 (1850). För Erik Bruun, som dog 1719 av sviterna från det olyckliga fälttåget mot Norge, se Bergholm, s. 234–236.

på tid.⁷³ Vid fyllda 65, när professorer nuförtiden blir pensionerade, inledde alltså Philip Bruun sin universitetskarriär. Trots att hans ekonomiska situation nu väsentligt förbättrades, och hans nya universitetsanknytning avsevärt ökade hans möjligheter att t.ex. sköta internationella kontakter, var hans relation till universitetet långt ifrån optimal.⁷⁴

Vid universitetet i Odessa undervisade Philip Bruun fram till sin död, alltså i elva år. Hans föreläsningar behandlade medeltidens historia, de geografiska upptäckternas historia, Orientens historia under gamla tiden, och Sydrysslands och den ryska kulturens fornhistoria.⁷⁵ Han tycks inte ha varit någon succé som föreläsare (även om, eller p.g.a. att, rösten kunde höras genom den stängda dörren ut i korridoren),⁷⁶ men hade nära relationer till sina studenter, vilket på den tiden lär ha hört till ovanligheten vid ryska universitet.⁷⁷ Efter föreläsningarna omringades han av studenter från olika fakulteter som frågade honom till råds om de mest olika saker, men hans egna föreläsningar samlade få åhörare, inte minst för att han alltid lät studenterna skriva av sina egna föreläsninganteckningar om de ville.⁷⁸

Följande berättelse, som åtminstone antyder att Philip Bruun inte var utan självironi, tycks ha varit flitigt i omlopp:⁷⁹ En av Bruuns studenter klarade sig dåligt i en tent. Min bäste herre, ni går visst inte på mina föreläsningar! – Javisst, men jag sitter längst bak i hopen så därför har ni inte sett mig – I hopen, i hopen... Och Bruun viftar med två fingrar i luften... Här har ni er hop!

Tyvärr, vad Philip Bruun anbelangar, var han inte medlem av historisk-filologiska fakulteten någon längre tid. Där rådde mycket dåliga förhållanden kolleger emellan. Det tycks åtminstone delvis ha varit fråga om natio-

⁷³ Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 187–189.

⁷⁴ Se Uspenskij, s. 287f. för bättre omständigheter. Enligt Röttger, s. 365 var handlingen av Bruun upprörande oräddvis: många av Bruuns yngre kolleger vid Richelieulyceet hade blivit befordrade till professorer mycket snabbare, och framförallt hade de erhållit ordinarie professorer.

⁷⁵ Om undervisningsrubrikerna se Röttger, s. 365f.; Uspenskij, s. 289; Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 190; Ovsjaniko-Kulikovskij, s. 86; N. P. Kondakov, *Vospominanija i dumi* (Prag 1927), s. 60.

⁷⁶ Markevič, 'Professori', s. 135.

⁷⁷ Röttger, s. 365f.

⁷⁸ Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 191; Ovsjaniko-Kulikovskij, s. 86. Vissa iakttagelser också hos Filippov, s. 114f.

⁷⁹ Se hos Uspenskij, s. 294f.; Ovsjaniko-Kulikovskij, s. 87f.

nalitetsfrågor: vissa kretsar ville bli av med icke-ryska professorer, och lyckades också därmed.⁸⁰ Till slut iscensatte man en intrig för att avskeda Bruun (eller snarare för att inte förnya e.o. professuren, vilket måste ske med regelbundna mellanrum). Hans vänner fick veta om saken, och han valde att själv anhålla om avsked 1871.⁸¹

Trots att professuren inte förnyades, fortsatte Philip Bruun att undervisa, eftersom universitetet i alla fall var beroende av hans sakkunskap. Bruun var m.a.o. timlärare. Som 60-åring och ännu som 70-åring säger samstämmiga omdömen att han var piggare och ungdomligare än många långt yngre kollega.⁸² Under dessa senare tider kunde Bruun, tack vare sin position vid universitetet,⁸³ resa utomlands. Finland, där han inte varit på länge, besökte han 1869, varvid han återsåg många av sina släktingar. (Här kan det nämnas, att halvbrorsonen Theodor Bruun, finsk ministerstatssekreterare 1881–88, under det sista decenniet av Philip Bruuns liv gjorde sin spektakulära karriär i kejsarlig tjänst i St. Petersburg.⁸⁴ Men det verkar inte som om existensen av en inflytelserik yngre släkting i huvudstaden skulle ha gagnat Philip Jacobs egen karriär.)

Överallt under sina resor gjorde Philip Bruun givande bekantskaper, och han lärde under resan 1869 känna ett stort antal berömda personligheter, t.ex. Nordenskjöld i Stockholm.⁸⁵ Från Norden fortsatte Bruun till bl.a. Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt, Heidelberg, Stuttgart, München och

⁸⁰ Röttger, s. 366. Denna exodus inom professorskåren bekräftas av tillgänglig litteratur; se *DBL* (ovan n. 8), s. 109 för A. Brückner, professor i allmän historia i Odessa 1867–72, därefter i Dorpat (1891, då han var prorektor, förflyttades han i samband med russifieringssträvanden till universitetet i Kazan, men vägrade att resa.); s. 489 för J. Marcusen, professor i zoologi och jämförande anatomi i Odessa 1865–73, därefter bosatt i Schweiz; s. 779 för J. Th. Struve, professor i grekisk litteratur och ansvarig för myntkabinettet och universitetsmuseet i Odessa 1865–70, därefter i St. Petersburg.

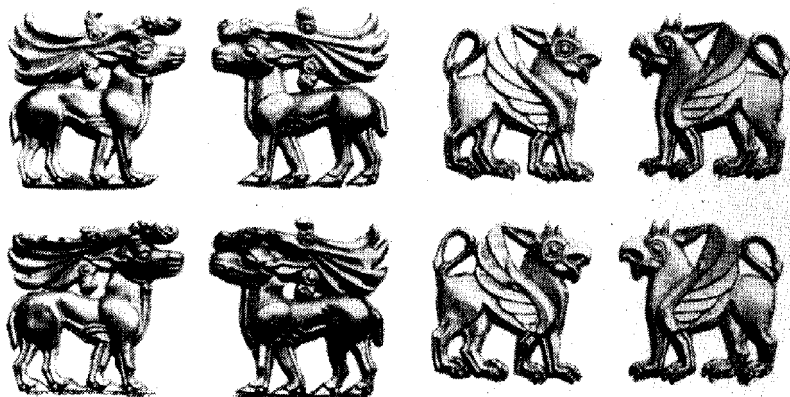
⁸¹ Röttger, s. 365–367. Se också *Uspenskij*, s. 287f., vilken samtidigt som han prisar Bruuns kvalifikationer och beklagar hans utfrysning anslår en mildare ton gentemot universitetet. Han påpekar att eftersom Bruun saknade en rysk doktorsgrad kunde han inte erhålla en ordinarie professur. Fakulteten gick honom faktiskt tillmötes genom att göra honom till Dr. h.c., vilket möjliggjorde den temporära anställningen.

⁸² Röttger, s. 366f.; *Markevič*, 'Dvadsatipjatiletie', s. 191.

⁸³ *Uspenskij*, s. 288.

⁸⁴ För en färsk diskussion av Theodors Bruuns bana med tidigare bibliografi se *Schweitzer*.

⁸⁵ Jfr. att de av Philip Bruuns verk som finns i Helsingfors Universitetsbibliotek hör till Nordenskjöldsamligen, dvs. har befunnit sig i dennes ägo.

Kännetecknande för det sydryska kulturområdet under antiken var ett speciellt starkt intresse för att avbilda djur i olika sammanhang; detta skiljer trakten från Medelhavsområdet (M. I. Rostovzeff, *The Animal Style in South Russia and China*, Princeton 1929, pl. IX).

Wien, innan han återvände till Odessa. En annan resa företogs 1876, varvid Bruun besökte Berlin, Dresden, Breslau och Krakow.⁸⁶ Th. Uspenskij, själv docent i historia sedan 1874, var ögonvittne till Bruuns Berlinbesök år 1876 och berättar att det var slående hur Bruuns levde upp i utlandet, hur han var som fisken i vattnet i de lärdas kretsar, där han var högt respekterad.⁸⁷

Ett tecken på att Philip Bruun var vid god vigör ännu efter fyllda sjuttio år är, att så sent som år 1877, vid 100-årsjubileet av Alexander I:s födelse, höll han festtalet i festsalen vid universitetet i Odessa. I november 1879 förkyldes han sig emellertid, flyttade till hälsosammare trakter, men dog i juni 1880. Den 6. juni 1880 begravdes Philip Jacob i Slawuta (i Ukraina, väster om Kiev). Vid jordfästningen var endast hans hustru och de fyra överlevande barnen närvarande: en dotter och tre söner.⁸⁸

Men, sägs det i en nekrolog, runt om i Ryssland och i Europa sörjde kolleger och vänner. Därom vittnar "ett betydande antal nekrologer, som ägnades den avlidne i ryska, tyska och polska tidningar."⁸⁹

⁸⁶ Se Röttger, s. 367f. för de båda resorna.

⁸⁷ Uspenskij, s. 290 (docent vid Historiska Inst.), s. 281 (ögonvittne i Berlin).

⁸⁸ Röttger, s. 368f.

⁸⁹ Röttger, s. 369; jfr. Uspenskij, s. 293. Om dessa dagstidningsnekrologer är mig tyvärr ingenting bekant.

Amatör eller vetenskapsman?

Påståendet att Philip Jacob Bruun har varit bortglömd i Finland är nog inte kontroversiellt och skulle knappast behöva dokumenteras. Men en kort blick på den uppmärksamhet han har rönt och på vissa missförstånd tjänar samtidigt som introduktion till hans vetenskapliga insats.

Bruun saknas i Päiviö Tommilas *Suomen historiankirjoitus*, vilket inte är förvånande, eftersom verket ger föga uppmärksamhet åt forskning som inte berör Finlands historia. Söker man noggrannt, finner man däremot Philip Bruun omnämnd i två av Pentti Aaltos berömliga lärdomshistoriska volymer. I hans *Oriental Studies in Finland* förekommer han i en fotnot i samband med att Aalto behandlar den berömde botanikern och zoologen A. von Nordmann, tidvis bosatt i Odessa, med vilken Philip Jacob företog en forskningsresa på Krim år 1846.⁹⁰

I sin bok *Classical Studies in Finland* ger Aalto något mera utrymme åt Bruun. Vid behandlingen av den oss numera välbekante Wilhelm Lagus och dennes vistelse i Odessa i början av 1850-talet skriver Aalto [min övers.]: "I Odessa blev han bekant med sin landsman [sic! jfr. nationalitetsfrågan ovan] Philip J. Bruun (1804–1880) och med est-tysken P. Becker. Båda var professorer vid Lycée Richelieu, och bägge två var liksom Lagus intresserade av klassisk filologi och av fornfynd från Svartahavstrakten. Med dessa två samtalade han speciellt om inskrifter funna i den forna staden Tyras. Men enligt Lagus var de lokala kollegernas [kolleger eller mentorer? min anm.] filologiska kunskaper otillräckliga."⁹¹

Staden Tyras skall vi återkomma till, men dessförinnan är en viss perspektivförskjutning kanske på sin plats. Det är sant att Lagus kritiserar den lokala expertisen i ett brev hem, men sammanhanget är något annorlunda än man har anledning att förmoda ur Aaltos formulering: Bruun omnämnes inte bland de antikforskare som kritiseras.⁹² Aaltos källa vid behandlingen

⁹⁰ P. Aalto, *Oriental Studies in Finland 1828–1918* (Helsinki 1971), s. 147 n. 2 lyder i sin helhet som följer: "Philip Jacob Bruun (1804–1880), born in Hamina in Finland, studied at the University of Tartu, professor in Odessa from 1832, in Novorossiisk from 1866 [sic], studied the archaeology and history of the Crimea and adjacent countries; se Tallgren, *Terra* 54, p. 192 f. with further information." Den uppmärksamme läsaren vet redan att Bruun aldrig flyttade till den lilla staden Novorossiisk österut längs Svartahavets kust, utan att han erhöi en befattning vid det Nyryska Universitet (Novorossiiskij Universitet) i Odessa.

⁹¹ Aalto, *Classical Studies*, s. 90.

⁹² För ringaktande kommentarer av Wilhelm Lagus om vetenskapsmän i Odessa se

av Philip Bruun⁹³ är en uppsats av den välmeriterade arkeologiprofessorn A. M. Tallgren. I Tallgrens artikel från 1942 hamnar Bruun i ett något tvetydigt ljus (även om man kan notera att han betecknas som "finländare"), eftersom rubriken lyder "Suomalaisia muinaistutkimuksen harrastelijoita Venäjällä". Som inom arkeologins område verksamma "amatörer" betraktar Tallgren fem personer: Philip Bruun, den nyss nämnde Wilhelm Lagus, Julia Hentunen, Irene Fabritius, och Mercedes Strömberg-Komarov.⁹⁴

Den som vill kan förmodligen som "amatör" utdöma snart sagt vem som helst av det förra seklets vetenskapsidkare, och utan tvekan ger Tallgrens meriter inom just den arkeologiska utforskningen av Sydryssland honom all rätt därtill.⁹⁵ Likafullt tyckes mig rubriksättningen något orättvis speciellt vad Philip Bruun beträffar. Lagus tillbringade endast några år i Odessa,⁹⁶ de tre damerna var nog just precis "amatörer" (vad annat kunde de väl vara utan att ha haft tillgång till en ändamålsenlig utbildning), medan Bruun levde och verkade i över 40 år mitt i Sydrysslands arkeologiskt rika landskap.

Orättvist vore det säkert också att sätta stämpeln "amatörer" på det arkeologiska sällskapet i Odessa, som Bruun tillhörde i över fyra decennier. Detta sällskap, *Odesskoe obštesvo istorij i drevnosti* (Historiska och antikvariska sällskapet i Odessa), var det näst viktigaste lärda samfundet i Ryssland som sysslade med fornlämningar (efter motsvarande sällskap i St. Peters-

Lagus, s. 222. Philip Bruun nämns inte i detta sammanhang, men Bruuns arbete om Karl XII och Bender kritiserar i ett annat sammanhang, se s. 234.

⁹³ I Aaltos *Classical Studies* ges ingen källhänvisning för uppgifterna om Bruun; källan ges i noten i hans *Oriental Studies*.

⁹⁴ A. M. Tallgren, 'Suomalaisia muinaistutkimuksen harrastelijoita Venäjällä', *Terra. Geografiska Sällskapets i Finland Tidskrift* 54 (1942), s. 187-198, spec. s. 192.

⁹⁵ Förutom de inhemska uppslagsverkens artiklar samt C. A. Nordman, *Archaeology in Finland before 1920* (Helsinki 1968), s. 60-66 kan noteras att Tallgren är den ende finländaren som har kommit med i L. Boia (utg.), *Great Historians of the Modern Age. An International Dictionary* (Westport, Conn. 1991), s. 62-64. Men han upptas under rubriken "Baltic" emedan han var professor i Tartu (Dorpat) 1920-23.

⁹⁶ Jfr. hans uttalande i ett brev till fadern från nyårsafton 1851: "Det riktigt grämer mig, att jag blott ska vara på resa, ty mig tillåtes nu att dröja vid intet. Känslan härav är dock så tillvida välgörande, som den hindrar mig att fastna i bisaker eller sådana som icke göra huvudmålet för min färd, och till dem räknar jag alla arkeologiska frågor [min kurs.]", se Lagus, s. 222.

burg).⁹⁷ Faktum är att i början av 1860-talet hade Bruuns forskningar redan uppmärksammat både i utlandet och i St. Petersburg, och den Arkeologiska kommissionen därstädes gav Philip Jacob erbjudandet att på ort och ställe vid Svarta Havet jämföra de arkeologiska rönen med vad Herodotos sade om landets invånare (skyter och kimmerer, kanske de "första ryssarna"). Uppgiftens vikt understrykes av historikern Uspenskij, som säger, att för en ryss är utforskandet av dessa passager hos Herodotos lika viktiga (för självkänslan, vill säga), som den romerska historikern Tacitus är för tyskarna (avses Tacitus' verk *Germania*).⁹⁸

Philip Bruun publicerade 24 uppsatser i Odessa-sällskapets vetenskapliga tidskrift, och deltog med största flit i sällskapets möten.⁹⁹ Med undantag av en kort period i styrelsen höll han dock aldrig några viktigare förtroendeuppdrag – han var inte den typen.¹⁰⁰ Men under 1860-talet gjorde Bruun flere forskningsresor i Svartahavstrakten på uppdrag av sällskapet.¹⁰¹ Vidare representerade han sällskapet på de allryska arkeologiska kongresserna i Kiev 1874 och i Kazan 1877 (redan 1869 hade han representerat sitt universitet på den första arkeologiska kongressen).¹⁰² Han planerade ännu att delta på den arkeologiska kongressen i Tiflis 1881, och stod i brevväxling med arrangörskommitténs ordförande greve Uvarov i saken.¹⁰³ Det torde finnas skäl att för Bruuns del ompröva etiketten "amatörarkeolog", i varje fall ur 1800-tals-perspektiv.

Härmed är det dags att närmare granska Philip Bruuns vetenskapliga verksamhet, den faktor som ursprungligen ledde till hans "återupptäckt" i samband med Johann Schiltbergers dagbok.

Det är ingen lätt uppgift att kort redogöra för det väsentliga i en vetenskaplig produktion som omfattar arbeten från de gamla grekernas tid ända

⁹⁷ Sällskapet omnämns också i allmänna uppslagsverk, se t.ex. A. M. Razgon, 'Odessa Society of History and Antiquities', i J. L. Wiczyński (utg.), *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* vol. 25 (Academic International Press 1981), s. 191f. För de tyska lärda sällskapen, se K. Svoboda, 'Die klassische Altertumswissenschaft im vorrevolutionären Rußland', *Klio* 37 (1959), s. 241–267, spec. s. 264 n. 17.

⁹⁸ Uspenskij, s. 286 och angående resultatet s. 311–313.

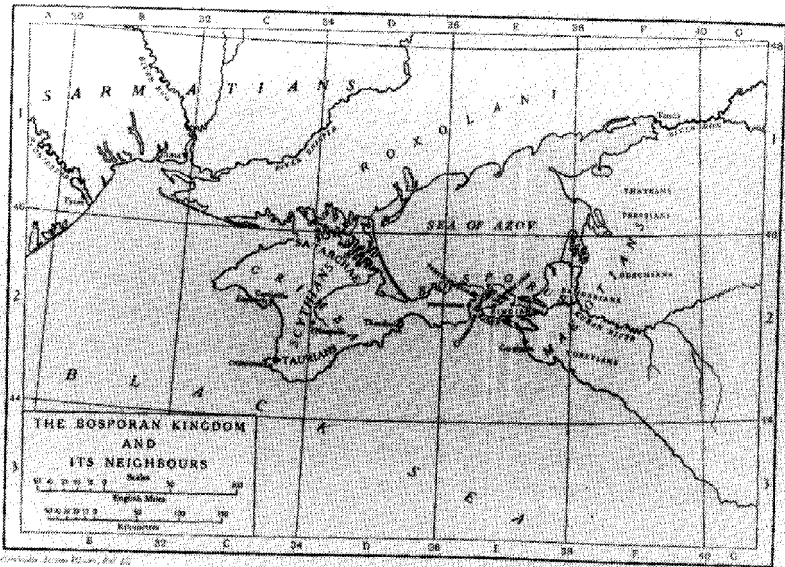
⁹⁹ Röttger, s. 363; jfr. bibliografin hos Markevič, 'Dvadstipjatiletie', s. 192–197.

¹⁰⁰ Uspenskij, s. 282 och s. 301. Han tycks faktiskt ha begått något misstag under sin tid som styrelsemedlem och varit tvungen att avgå (s. 282).

¹⁰¹ Röttger, s. 365.

¹⁰² Röttger, s. 363 och s. 367.

¹⁰³ Röttger, s. 368f.

Svartahavets nordkust under antiken. Odessa kom att ligga i det nordvästra hörnet, mitt emellan mynningsarna av Dnjestr och Bug. Vid Dnjestr låg den antika staden Tyras, som blev viktig för Philip Bruuns internationell renommé. Antika "barbariska" folkslag (Sarmatians, Roxolani osv.) är utmärkta; i öster låg det Bosporanska kungariket, som blev en romersk vasallstat. (Ur första upplagan av The Cambridge Ancient History vol. IX, Cambridge 1932).

till Genuas handelspolitik på 1400-talet. Att räkna citat är ett modernt sätt att bedöma forskning som med rätta brukar kritiseras för sin ensidighet och ofullkomlighet. Likväl är jag i det följande tvungen att delvis ge mig in just på denna väg. En första fingervisning om relevansen av Philip Bruuns vetenskapliga verksamhet ger förekomsten av hans namn i senare tidars arbeten.

Fyra sektorer i Philip Bruuns historiskt inriktade produktion ska behandlas (de utgör bara ett urval av de frågor han sysslade med) : 1. Spåren efter de antika kulturerna vid Svartahavet (och som särfall den antika staden Tyras); 2. Goterna vid Svarta havet; 3. Schiltbergers resor; 4. Den medeltida handeln på Svarta havet.

Svartahavet, staden Tyras, och korrespondensen med Theodor Mommsen

Sedan de allra första tiderna av grekisk kolonisation har Svartahavskusten varit intimt knuten till Medelhavsområdet. Stränderna kantades av grekiska städer, som t.ex. försåg de grekiska moderterritorierna med spannmål. (Detta skedde redan långt före peloponnesiska kriget – jfr. citatet från det bruunska föreläsningsfiaskot ovan.) Senare kom romarna till området och annekterade så småningom hela kustområdet utom den östra delen, där lokala härskare fortsatte att utöva sitt styre. Området är viktigt p.g.a. de klassiska högkulturernas växelverkan med s.k. barbarer, mot vilka romarna länge kämpade, och inför vars anstormning man till slut måste kapitulera. Området ger forskningen både intressanta inskrifter på olika språk och en stor mängd artefakter och annat ur arkeologisk synpunkt viktigt material. Detta började man inse redan i början av 1800-talet.

Philip Bruun var i flera decennier aktiv i denna miljö, och i samband med sitt bidrag till tolkning av inskrifter från den gamla staden Tyras i Svartahavets nordvästra hörn kan han rentav sägas ha uppnått odödlighet. Som ovan nämnts berör Aalto saken i sin skildring av J. J. W. Lagus' vistelse i Odessa på ett något otillfredsställande sätt: Lagus skall ha diskuterat speciellt inskrifterna från det gamla Tyras med sina värdar, men betraktade den lokala expertisen som otillfredsställande.¹⁰⁴

Det är möjligt att rekonstruera vad Lagus diskuterade. Det finns en intressant och viktig inskrift rörande staden Tyras från romartiden som professor Becker publicerade just år 1850, samma år som Lagus kom till Odessa. Bruun å sin sida publicerade en kommentar med något avvikande tolkningar av inskriften år 1852 i Odessasällskapets tidskrift.¹⁰⁵ Sedermera har texten, som behandlar frågor angående beskattning och skattelättnader under slutet av 100-talet e.Kr. och innehåller direkta utdrag ur det kejserliga kansliets korrespondens samt kejsarens underskrift, funnit vägen till de flesta viktiga epigrafiska källpublikationer. Theodor Mommsen publicerade den i

¹⁰⁴ Aalto, *Classical Studies*, s. 90.

¹⁰⁵ Originalpublikationen av P. Becker är i *ZOOID* 2 (1850), s. 416–469, följd av Ph. Bruun, 'O mestopoloženii Tirasa', *ZOOID* 3 (1852), s. 47–66. Becker var en både aktad och flitig publicerare av främst grekiska texter, som förekommer rikligt längs Svartahavets stränder. Bruun publicerade mig veterligen aldrig någon inskrift, utan sysslade med frågor i anslutning till texternas innehåll.

Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) vol. III, Hermann Dessau i sin *Inscriptiones Latinae Selectae*, osv.¹⁰⁶

Mommsen fann sig sedermera föranledd att komma med ett addendum, publicerat i CIL III, volym 2. Anledningen var varken mer eller mindre än ett brev av Philip Bruun, som kom med närmare uppgifter om fyndplatsen och med en förbättrad läsning av en passage i inskriften: *Philippus Bruun professor Odessitanus sic scripsit ad me ...*¹⁰⁷ I och med detta är Philip Bruun unik. Han är den ende finländare som nämns i hela den väldiga källpublikationsserien som CIL utgör (före modern tid).¹⁰⁸ Han är också mig veterligen den ende finländare som har korresponderat med Mommsen. Och vad gäller Mommsen kan man utan att överdriva säga att vad Goethe var för den europeiska kulturen i början av 1800-talet var Mommsen för antikforskningen under slutet av seklet.

Wilhelm Lagus hade alltså tillfälle att åhöra diskussioner som forskarna i Odessa förde om inskriften från Tyras. Ifall han var missnöjd med deras tolkningar är det synd att han aldrig publicerade sin åsikt. Hade han gjort det, hade han kanhända kommit med i notapparaten till CIL III, och i varje fall blivit omnämnd i något av de band som den store svartahavsepigrafikern Basilius Latyshev senare publicerade. Latyshev gav nämligen ut en corpus med inskrifter från ett område som sträcker sig ända från Donaus norra strand fram till gränsen för det Bosporanska riket öster om halvön Krim. Det första bandet trycktes 1885 och kom ut i en andra mycket utökad upplaga 1916. Just i detta första band har vi vår inskrift från Tyras. Bruun och hans åsikter figurerar flitigt i den utförliga kommentaren till inskriften ännu i andra upplagan.¹⁰⁹ I första upplagan av Latyschevs *IOSPE* finns Bruuns åsikter anförda vid ett halvdussin inskrifter, och han förekommer på åtminstone ett par ställen också i den andra upplagan.

¹⁰⁶ Se CIL III, nr. 781; H. Dessau, *ILS* I, nr. 423. För en tysk översättning se H. Freis, *Historische Inschriften zur römischen Kaiserzeit: von Augustus bis Konstantin* (Darmstadt 1984), s. 211f. Det står utom allt tvivel att diskussionerna som Lagus deltog i måste ha gällt denna inskrift; inskrifter från Tyras är överhuvudtaget fåtaliga.

¹⁰⁷ CIL III, vol. 2, Berlin 1878, s. 1009.

¹⁰⁸ Prof. Heikki Solin med medarbetare står i beråd att ge ut andra upplagan av CIL vol. X (södra Italien). Vidare citeras Solin flitigt av utgivaren A. Degraffi i CIL vol. I.2,4 (2. uppl.) (Berlin – New York 1986).

¹⁰⁹ Se B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae* (= *IOSPE*) I (Petropoli 1885, 1 uppl.), no. 3; (Petersburg 1916, 2. uppl., reprint Hildesheim 1965), s. 9–17, no. 4.

I denna fråga leder alltså spåret efter Bruuns vetenskapliga gärning fram åtminstone till 1916 (och Latyshev är fortfarande standardverket att konsultera). Ännu senare, 1948, när antikforskningens allmänna uppslagsverk Pauly-Wissowas *Realencyclopädie* publicerade uppslagsordet "Tyras" nämndes Bruun helt kort (med namnet felstavat), men då mera bara åtföljd av påpekandet att hans identifiering av orten där staden Tyras låg hade visat sig vara felaktig p.g.a nya arkeologiska rön. Likaså nämns han i Pauly-Wissowa under uppslagsordet "Olbia" (en antik stad strax öster om Odesa), där han konstateras ha utfört arkeologiska utgrävningar.¹¹⁰

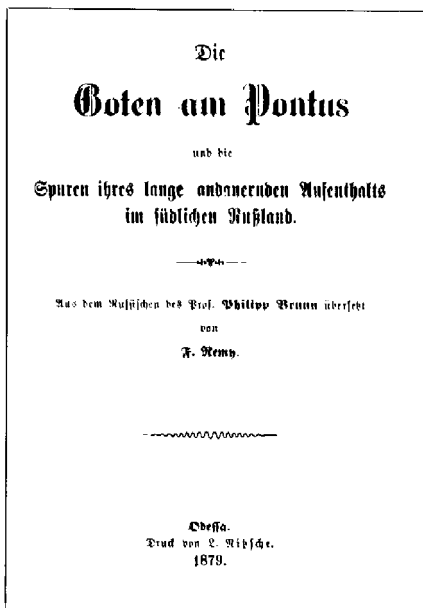
Sökandet efter spår av Bruuns vetenskapliga gärning har däremot inte lett till något resultat i de av M. I. Rostovzeffs arbeten jag hittills har konsulterat.¹¹¹ Detta är ur Bruuns synvinkel beklagligt, eftersom Rostovzeff är en av de största antikforskarna överhuvudtaget under detta sekel. Hans specialitet var att kombinera arkeologiskt och historiskt källmaterial, och ett av hans viktigaste forskningsfält var just växelverkan mellan "barbariska" och klassiska kulturer i södra Ryssland och i Svartahavsområdet.¹¹² Men Rostovzeff skrev 40 år eller mera efter Bruun, och ur hans omfattande källförteckningar är det uppenbart hur oerhört forskningen började växa i omfång under de sista decennierna av 1800-talet. Det var en period när man sammanfattande började behandla de flesta frågor i monografisk form, vilket gjorde en stor del av den föregående forskningen överårig. Man bör inte glömma att Bruun tillhörde en gammal generation, också ur 1800-tals perspektiv, som varande född 1804. Mommsen var född 1820 och Rostovzeff 1870.¹¹³

¹¹⁰ E. Diehl, 'Olbia Nr. 4', Pauly & Wissowa m.fl. (utg.), *Realenc. d. class. Altertums-wissenschaft* XVII (1937), sp. 2411; E. Diehl, 'Tyras Nr. 2', op. cit. VII A (1948), sp. 1851.

¹¹¹ Se t.ex. M. Rostovzeff, *Iranians and Greeks in Southern Russia* (Oxford 1922), vari f.ö. A. M. Tallgren ofta omnämns; M. Rostowzew, *Scythien und der Bosphorus I. Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen* (Berlin 1931) – en översättning och nybearbetning av ett ryskt original som skrevs 1918 och trycktes 1925.

¹¹² Om Rostovzeff se K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit* (Darmstadt 1972), s. 334–349 och s. 372f.

¹¹³ Vill man hitta flera förmildrande omständigheter kan nämnas att Rostovzeff i sitt förord till boken från 1931 (s. iii) nämner – i motsats till vad man kunde vänta sig – att varken för den första ryska versionen av verket, tillkommen 1918 mitt under krig och två revolutioner, eller för den tyska versionen, hade han särskilt bra tillgång till rysk litteratur. Philip Bruun finns med t.ex. i S. Reinach, *Antiquités du Bosphore cimmérien* (Paris 1892, nyutgåva), s. 3 och E. H. Minns, *Scythians and Greeks* (Cambridge 1913), passim.

I nästan tusen år efter att folkvandringstidens gotiska horder hade överväldigat det västromerska riket bodde folk som talade ett med tyskan och svenskan besläktat språk kvar vid Svartahavets norra kust. Året före sin död fick Philip Bruun se detta verk i tryck. (Boken är en raritet; fotokopia av pärmen till exemplaret i HUB, i tiden ägt av A. E. Nordenskiöld.)

I internationellt respekterad rysk forskning finner man däremot Bruun citerad ännu efter andra världskriget på tal om Svarta havet och antiken.¹¹⁴

Die Goten am Pontus

I tysk översättning utkom boken *Die Goten am Pontus* i Odessa ett år före Philip Bruuns död, år 1879. Detta verk på drygt 80 sidor är nog en raritet idag. Verket finns inte i Bodleian Library, det finns inte i Köln eller i något av biblioteken i Nordrhein-Westfalen, det finns inte i Toronto och inte heller har jag funnit det i Rom Men boken finns i Helsingfors, bakom lås och bom i Universitetsbiblioteket. Den hör till Nordenskiöldsamlingen och har enligt en stämpel på pärmen insida kommit i bibliotekets ägo år 1904.

¹¹⁴ Se V. F. Gajdukevicz, *Das Bosporanische Reich* (Amsterdam 1971, 2. bearb. uppl. av ryskt orig. 1949), s. 514 n. 53 innehåller en referens till *Cernomorje*, en utgåva av ett urval av Bruuns uppsatser. I polemik mot en annan forskare (Marquardt) säger Gajdukevicz: "F. Brun [sic! min anm.] kommt der Wahrheit näher, wenn er vermutet, daß die Barbaren die Prokop meint, Utiguren gewesen seien. Zweifelhaft ist jedoch das Jahr (541), das Brun für den Überfall der Hunnen auf Kepai und Phanagoreia annimmt."

Detta innebär att boken i tiden har tillhört den berömde forskaren och upptäcktsresanden A. E. Nordenskjöld, som ju Bruun träffade 1869.¹¹⁵

Som titeln säger behandlar Bruuns studie de gamla goterna. Allmänt känd är goternas historiska insats vid krossandet av det Västromerska riket. Både de s.k. västgoterna och ostgoterna hörde till de stridslustnaste och folkrikaste stammarna under folkvandringstiderna. Ostgoterna under Theoderik upprättade ett rike som omfattade bl.a Italien, medan västgoterna begav sig av till Spanien. En överraskning för många kan vara att spillror av det gotiska folket stannade kvar i långa tider i området norr om Svarta havet, där man först hade slagit sig ned efter att ha lämnat ursprungshemmet i Östersjö-området. Bruun var ingalunda den förste som hävdade eller bevisade detta, men klart är att han ingående diskuterar och använder primärmaterial – d.v.s. skriftliga källor ända från antiken, över byzantinerna och andra medeltida källor, fram till uppgifter från 1500-talet – för att visa att det ännu vid denna sena tidpunkt bodde människor i området, som talade ett med tyskan (och därmed också med svenskan) besläktat språk.

Också senare har man på olika håll varit intresserad av goterna vid Svarta havet. Ett engelskt verk påminner vad titeln anbelangar starkt om Bruuns arbete: *The Goths in the Crimea* av Alexander Alexandrovitch Vasiliev, utgivet 1936 av en man som då var professor i historia vid Univ. of Wisconsin (händelsevis, men kanske det inte var en händelse, Rostovzeffs första universitet i USA). Det är fråga om en emigrant som redan hade gjort sig ett namn hemma i Ryssland.¹¹⁷ I Vasilievs arbete är referenserna till Bruun mycket talrika (långt talrikare än indexet låter ana), i synnerhet när Schiltbergers resor behandlas. Underligt nog saknas dock helt referenser till *Die Goten am Pontus*, i stället hänvisas till olika artiklar av Bruun och till hans samlingsband *Černomorie*.¹¹⁸

¹¹⁵ Eftersom boken saknar varje slag av anteckningar, är det omöjligt att säga om boken sänts till Nordenskjöld i gåva, eller om denne rentav själv har införskaffat boken. Man kan bara hoppas på att en genomgång av arkivmaterial i Stockholm kunde ge närmare upplysning om karaktären av relationerna mellan Bruun och Nordenskjöld. Jag önskar i detta sammanhang tacka fil. mag. Cecilia Riska (HUB) för upplysningar om de nordenskjöldska samlingarna i Helsingfors och Stockholm.

¹¹⁷ A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass. 1936).

¹¹⁸ Två band med samlade uppsatser av Bruun gavs ut, *Černomorie. Sbornik izsledovanij po istoričeskoj geografij lužnoi Rossij (1852–1877)* vol. I (Odessa 1879); vol. II (Odessa 1880, postumt). Volym I erhöll greve Uvarovs pris, därom Röttger, s. 371 och Markevič, 'Dvadtsatipjatiletie', s. 196.

I det moderna auktoritativa arbetet av Herwin Wolfram, *Geschichte der Goten*, förekommer Philip Bruun inte, men å andra sidan går Wolfram i sina undersökningar inte längre än 500-talet.¹¹⁹ När det gäller goterna verkar det färskaste omnämmandet höra hemma i handboken *Byzantinoturcica* av G. Moravcsik (1958), där referens ges både till två uppsatser av Bruun från 1863 resp. 1874, till hans *Die Goten*, och till *Černomorie* I–II.¹²⁰

Schiltbergers resor i Europa, Asien och Afrika 1396–1427

Det är inte så svårt att härleda Bruuns intresse för dagboken som fördes av bajraren Johann Schiltberger. Dels arbetade Bruun överhuvudtaget med resebeskrivningar och upptäcktsfärder,¹²¹ och dels finns klara samband mellan åtminstone "goterna vid Svartahavet" och Schiltbergers dagbok. Schiltberger besökte också Svartahavsområdet, och dagboken ger belägg för att "infödingar" på halvön Krim kunde göra sig förstådda på sitt modersmål med bajraren. Schiltbergers dokumentation är kronologiskt bland de senaste källorna vi har för den gotiska folkspillran.¹²²

Schiltbergers dagbok innehåller överhuvudtaget mycket intressant material, även om den som källa betraktad ingalunda är unik i sitt slag. Från 1300- och 1400-talen har vi många resebeskrivningar från samma väderstreck. Något pionjärverk i stil med Marco Polos resebeskrivning stod bajraren inte för.

Schiltberger råkade i fångenskap hos turkarna vid det stora och, för de västerländska riddarna under befäl av Ungerns kung Sigismund, olyckliga

¹¹⁹ H. Wolfram, *Geschichte der Goten von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie* (München 1979, 1. uppl.). Två senare upplagor har utkommit. Engelsk rev. övers. av 2. upplagan som *History of the Goths* (Berkeley, Calif. 1988).

¹²⁰ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I. *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (2. uppl. Berlin 1958), s. 53. Slående i Moravcsiks bibliografi är än en gång vilka ortografiska problem Bruuns namn bereder. Tre gånger ges han som "F. Brun" och en gång som "Ph. Braun".

¹²¹ Bruun skrev bl.a. om Guillebert de Lannoys resa i södra Ryssland 1421, om turkiska resebeskrivningar från Moldavien, Valakiet och Bessarabien respektive från Transkaukasien under 1600-talet, och han översatte Erich Lassotas resebeskrivning av år 1594. Postumt gavs hans kommentar till Clavijos beskrivning av Konstantinopel ut; se bibliografin hos Markevič, 'Dvadstisipjatiletie', 193–196.

¹²² Se R. Loewe, *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meer* (Halle 1896), 113f. Tidigare medeltida vittnen utgörs av en slavisk legend från 900-talet, av franciskanen Wilhelm de Ruysbroek 1253, och av en byzantinsk författare från 1200-talet.

slaget vid Nikopolis på Donaus södra strand år 1396. Han återvände först nästan 30 år senare. Till att börja med hölls han fången hos sultanen Bajasid, men efter att denne hade fallit i slaget vid Ankara, besegrad av en ny världserövrare, Timur Lenk, hamnade han vid den sistnämndes hov.¹²³

På det hela taget anses hans vittnesmål när det gäller händelser han själv bevittnade vara relativt pålitligt (men han broderar ut sin berättelse med allmångods och lånta litterära former),¹²⁴ och Schiltbergers redogörelser för en mängd upplevelser, turkisk grymhet inte minst, har fått tjäna som primärkälla för senare tiders historieskrivning kring turkarna. T.ex. är Schiltberger flitigt utnyttjad i den store orientalistpionjären Joseph von Hammer-Purgstalls *Geschichte des Osmanischen Reiches* (vol. 1, 1827).¹²⁵

Många av Schiltbergers uppgifter är högintressanta men ofta svårtolkade för en sentida läsare. Därför är man beroende av förklarande kommentarer till texten. Dessutom välkomnar de flesta läsare en översättning; Schiltberger skriver på en mycket gammalmodig tyska. Philip Bruun var den förste som översatte texten till ett främmande språk, efter att tysken K.F. Neumann hade publicerat en modern utgåva år 1859. Bruuns översättning till ryska utkom år 1866 i Odessa, och var då försedd med omfattande noter och förklaringar.¹²⁶ Just sådana kommentarer bifogade också J. Buchan Telfer till sin engelska översättning. Kommentarererna hade Telfer till största delen fått av Bruun, "Professor of the Imperial University of South Russia, at Odessa", som det står på titelbladet. I förordet skriver Buchan Telfer bl.a. "I am under a deep sense of gratitude to that learned gentleman, for having enriched my translation with a large number of most valuable and interesting notes..." (s. iv).

Buchan Telfer skriver också att han hade fått sig noterna tillsända på

¹²³ Se Schiltbergers dagbok och t.ex. H. - J. Schiewer, 'Schiltberger, Hans', *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* 8 (Berlin - New York 1992, ny upplaga), s. 675-679, spec. s. 676f.

¹²⁴ Om värdet av Schiltbergers berättelse se t.ex. E. Brodführer, 'Schiltberger Hans', K. Langosch (utg.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* IV (Berlin 1953), s. 69-71; Schiewer, s. 678f. med nyare litteratur.

¹²⁵ J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches I. Von der Gründung des Osmanischen Reiches bis zur Eroberung Constantinopels* (nytryck Graz 1963, orig. Pest - Wien 1827).

¹²⁶ Ph. Bruun, *Putešestvija Ivana Šiltbergera po Evropi, Aziji i Africi, s 1394 po 1427 g. Pervod i primečania*, Zap. Imp. Novor. Univ. vol. I (Odessa 1866), omfattande 156 sidor.

franska.¹²⁷ Orsaken härtill framgår av den publicerade korrespondensen mellan Bruun och den framstående handelshistorikern och överbibliotekari- en Wilhelm Heyd i Stuttgart. Däri omnämns, att Bruun hade stått i beråd att publicera också en fransk översättning av Schiltbergers dagbok, uppen- barligen med kommentarer. Men manuskriptet hade av allt att döma gått förlorat – Bruun själv misstänker att det brann upp under Pariskommunens herravälde!¹²⁸ Bruun fick i all fall se sina kommentarer publicerade på tyska i Bayerska Vetenskapsakademins *Sitzungsberichte*.¹²⁹

Hur ser det då ut med Bruuns "Nachleben" i denna fråga, förutom att boken finns på "Open Shelves" i Bodleian Library? Det hände sig redan 1885 att forskaren Valentin Langmantel publicerade en ny edition av dag- bokens text, där han som förste utnyttjade ett manuskript från Nürnberg som är yngre än många andra manuskript, men som ändå anses innehålla den bästa versionen av Schiltbergers ursprungliga text. Langmantel skriver att i och med att han sålunda har kunnat slå fast en riktigare och ställvis annorlunda version av t.ex. vissa orsnamn i dagboken, har flera av Bruuns kommentarer, låt vara nog så skarpsinniga, blivit värdelösa.¹³⁰

Men Bruuns insats på området ändade ingalunda därmed. I det pinfärska tyska författarlexikonet hann man för något år sedan fram till Schiltberger, och där konstateras att Bruuns kommentarer till resejournalen fortfarande är viktiga.¹³¹

¹²⁷ Buchan Telfer, s. iv-v.

¹²⁸ Oljančyn, s. 348, utdrag ur brev från Bruun av den 7 (19). juni 1871: "dagegen ist mein Manuskript der französischen Übersetzung des Reisebuchs vielleicht in Paris ver- brannt, wo es sich vor der Belagerung bei d'Avezac befand und Aussicht hatte gedruckt zu werden, wie mir von dort aus Herr Cornelio Desimoni mittheilte..."

¹²⁹ Ph. Bruun, 'Geographische Bemerkungen zu Schiltberger's Reisen I–III', *Sitzungs- berichte der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München*, 1869:II, s. 271–289; 1870:I, s. 441–458; 1870:II, s. 221–237.

¹³⁰ V. Langmantel, *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift he- rausgegeben* (Tübingen 1885), s. 159.

¹³¹ Schiewer, s. 677. Se s. 678f. för modern forskning som tangerar Schiltberger. I övrigt har jag funnit det förvånande tyst om den bayerska resenären den senaste tiden vid min genomsökning av vetenskaplig litteratur. I *International Medieval Bibliography* för de se- naste 30 åren, som ju bl.a innehåller index över de medeltida skriftställare och personligheter som har behandlats inom vetenskapen, har jag överhuvudtaget inte påträffat Schiltbergers namn. Han är däremot omnämnd flere gånger i K. Karttunen, *Itää etsimässä: eurooppa- laisen Aasian-tutkimuksen vaiheita* (Helsinki 1992).

Den medeltida handeln på Svartahavet

Det har sagts att fr.o.m. 1261 utvecklade sig Svartahavs-området under en period av 200 år till en brännpunkt för handeln både i öst-västlig och nord-sydlig riktning, medan Konstantinopel efter Bagdads fall 1258 blev världens viktigaste handelsstad. Inget annat område i världen såg sådana mängder varor, så mycket handelsoperationer, och med så många handelsnationer inblandade, som just området kring Svartahavet: här engagerade sig Genua, Venedig, och Trapezunt, ryssar, armenier, och moldaver, osv.¹³²

Under den sena medeltiden var Svartahavet alltså inget perifert område, vilket vi kanske idag ur vårt nordliga perspektiv medvetet eller omedvetet tenderar att tycka. Tvärtom var och är området och dess öden centralt för många medeltidshistoriker. Med detta område och denna tid befattade sig Philip Bruun i flera arbeten. En föregångare fann han i Odessa, nämligen Nikolai Mursakevič, som 1837 publicerade ett arbete om genuesarnas handelskolonier på Krim (verket kom ut i italiensk översättning 1965).¹³³

Det är uppenbart att Bruun utförde ett viktigt arbete på detta fält. Detta framgår ur Strässles forskningsöversikt från 1990, låt vara att den endast berör de sovjetiska historikernas verksamhet.¹³⁴ Under sin livstid blev Bruun inte minst tack vare denna sin forskning internationellt känd. Den ovan nämnda korrespondensen med Wilhelm Heyd berodde just på detta gemensamma intresse,¹³⁵ och Röttgers nekrolog berättar att Bruun under sin livstid blev invald i två italienska lärda sällskap, år 1853 som medlem i ett sällskap i Jesi, en hamnstad nära Ancona på den adriatiska kusten, och 1871 som korresponderande medlem i "Società ligure di storia patria" i Genua.¹³⁶

¹³² P. M. Strässle, *Der internationale Schwarzmeerhandel und Konstantinopel 1261-1484 im Spiegel der sowjetischen Forschung* (Bern 1990), s. 2.

¹³³ N. Mursakevič, *Storia delle colonie genovesi di Crimea*, *Storici russi del Levante genovese* (övers. av M. Dellacasa) (Genova 1965).

¹³⁴ Strässle, s. 237 och s. 356f. Idag, 120 år efter Bruun, har forskningen kring Svartahavshandeln ett antal grundläggande och långt senare monografier att tillgå, och endast en expert kan avgöra i vilken mån Bruuns åsikter fortfarande är gångbara. Inga spår av Bruun syns i t.ex. M. Balard, *La Roumanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)* I-II (Genova - Rome 1978).

¹³⁵ Se Oljančyn för korrespondensen. W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* I-II (Stuttgart 1879, nytryck Hildesheim 1984) utnyttjar givetvis Bruuns arbeten, såsom ses av förordets tackord, s. viii. Ofta var de lärda herrarna dock av olika åsikt, se t.ex. s. 328. Heyds klassiska arbete finns också i en fransk översättning från 1923.

¹³⁶ Röttger, s. 372. En brevlades förfrågan hos det genuesiska sällskapet ledde till svar

Lärdom i österled

Philip Bruuns livsöden är av intresse av flera skäl. För det första pekar hans levnadsbana på vissa trender eller mönster under autonomins tidevarv. Man påminns om Finlands lärdomskontakter till Baltikum och i österled. Skolgången i St. Petersburg och studierna i Dorpat föll sig helt naturligt för den unge borgarsonen från Fredrikshamn. Att blickarna i början av 1800-talet riktade sig mot Ryssland och Baltikum, snarare än mot Västra Finland, var ingenting ovanligt för invånarna i Gamla Finland,¹³⁷ någonting som ofta har legat dem i fatet hos senare tiders bedömare. Det är givetvis den långa självständighetskampens upplevelser som i långa tider har lett till att personer som gjorde karriär i österled dels betraktades med oförstående ögon och ibland negligerades.¹³⁸

När Bruun efter avslutade studier och några månader av byråkratiluft i St. Petersburg reste ut i Europa betedde han sig som vilken annan av det tjugotal kunskapstörstiga landsmän som under 1810- och 20-talen reste utomlands i bildningssyfte: Tyskland och Frankrike stod i förgrunden.¹³⁹ Men inte heller när det sedan gällde att finna en akademisk tjänst, var Philip Jacobs beslut att söka sig i en annan riktning, mot sydost, unikt. I Odessa vid Richelieu-lyceet tjänstgjorde också hans bror Henrik Vilhelm, där vistades botanikern A. v. Nordmann (1803–66), ännu känd för sitt arbete med att utveckla stadens botaniska trädgård.¹⁴⁰ Före honom hade en annan berömd

av sällskapets Presidente prof. Dino Puncuh (26. 10 1994) att man i sällskapets arkiv inte bevarar någon korrespondens eller annat material rörande Philip Bruun, men att de facto i vol. XLIII av *Atti della Societa Ligure di Storia Patria*, s. 204 finns som nr. 79 i Albo Accademico (uppenbarligen innehållande de korresponderande medlemmarna med datumet för invalet) upptagen "BRUNN (sic) prof. FILIPPO – Odessa (21 maggio 1871)".

¹³⁷ För områdets speciella karaktär i finländsk historia se t.ex. Klinge, 'Itä-Suomi 1800-luvun kuvioissa'.

¹³⁸ Jag står i tacksamhetsskuld till Jyrki Paaskoski för upplysande diskussioner kring denna fråga, som han kommer att behandla i framtida arbeten. Ett särfall utgör förstås de finska officerare som tjänade i ryska förband. För dessa vidpass 3000 man utgjorde som bekant "urlandstjänst" i långa tider det enda alternativet, och exemplet Mannerheim har givetvis gjort det omöjligt för varje historiker att betrakta finska officerare i rysk tjänst som "ofosterländska".

¹³⁹ O. Mustelin 'Vetenskapliga studieresor från Finland till kontinenten under 1800-talet', *Finsk Tidskrift* 187–188 (1970), s. 146–158, spec. s. 154.

¹⁴⁰ Om A. v. Nordmann se t.ex. Aalto, *Oriental Studies*, s. 146ff.; Herlihy, s. 357.

botaniker, Christian Steven (1781–1863), nått trakten.¹⁴¹

Dessa omnämningen gör inte anspråk på fullkomlighet, men på tal om finländska professorer i Ryssland kan läsaren också erinras om fredrikshamnaren G. A. Forstén (1857–1910), professor i allmän historia vid universitetet i St. Petersburg fr.o.m. 1899 och "återuppväckt" i *HTF* år 1978.¹⁴²

Men Philip Bruuns levnadsöden har också egenvärde, dels på det personliga planet där strapatserna i yrkeslivet och det privata kan ha bekanta drag för en eller annan modern akademiker eller emigrant. Framförallt är det dock tack vare sina insatser som historiker av det flitiga och "grundforskande" slaget som Philip Jacob Bruun förtjänar att ihågkommas (och ihågkommes), kanske mera än många av hans samtida, som var hängivna snarare stundens intriger än historiens eviga charm. "Vse minetsja, odna pravda ostaetsja" löd för övrigt Bruuns valspråk på ryska.¹⁴³

¹⁴¹ För Steven, se Aalto, *Oriental Studies*, s. 25f. I breven från Wilhelm och Castalia Lagus från perioden 1850–52 vimlar det f.ö. av finländare som de har träffat i Odessa, se Lagus, passim.

¹⁴² A. S. Kan, 'Georg August Forstén och hans plats i vetenskapen', *HTF* 63 (1978), s. 52–69. Se också en kort notis i P. Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia* (Porvoo 1989), s. 128.

¹⁴³ "Allt förändras, men sanningen förblir", *Uspenskij*, s. 292.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Hur Svenska vänstern kom till

HENRIK SCHAUMAN

Den 1 och 3 mars 1919 försiggick det första riksdagsvalet eller som det då hette lantdagsvalet i det självständiga Finland. Några månader tidigare hade inom det finska borgerliga partiläget vissa omställningar ägt rum. De hade förorsakats närmast av den pågående kampen om statskicket mellan monarkister och republikaner. Anhängare av dessa båda grupperingar fanns såväl i det ungfinska som i det gammalfinska partiet och det hade inom dessa vållat så pass stora kontroverser att en ombildning visade sig vara nödvändig.

Så skedde också i början av december 1918. På ett möte den 8 december beslöt ungfinnarna med några rösters majoritet att gå in för det republikanska styrelsesättet. Därefter konstituerade sig republikanerna och de liberalt orienterade till ett "Nationellt framstegsparti". Till det anslöt sig likasinnade bland gammalfinnarna och folkpartiet, ett litet lantmannaparti som därmed också upphörde med sin verksamhet. De gammalfinska och ungfinska monarkisterna samt de konservativt sinnade samlades följande dag, alltså den 9 december, till ett möte där de i sin tur fattade beslut om att grunda ett "Nationellt samlingsparti".

Debatt om en vänsterfraktion

Omorganiseringen väckte genklang på svenskt håll. Några dagar efter dessa partimöten, den 12 december, pläderade folkskolläraren J.A. Brommels i en

Artikeln kompletterar redogörelsen för Svenska vänsterns tillkomst i partiets 20-års historik, Max Sergelius, *Svenska Vänstern. XX-års historik 1919-1939* (Helsingfors 1939). Den baserar sig i huvudsak på material (ledare, insändare och notiser) i tidningspressen samt på protokollet från det allmänna mötet i januari 1919 där riktlinjerna för en svensk borgerlig vänster drogs upp och på den där tillsatta s.k. interimsstyrelsens mötesprotokoll. Alla dessa protokoll förvaras numera i Svenska centralarkivet i Helsingfors.

insändare i *Vasabladet* för bildandet av en vänsterfraktion inom Svenska folkpartiet. Den skulle dock avhålla sig från att ta ställning till regeringsformfrågan och i främsta rummet gå in för ett frisinnat program som skulle ge "det svenska småfolket tillfälle att känna sig hemma inom folkpartiet". Det fanns, påpekade han, särskilt bland de unga många som ansåg att partiet var alltför högerbetonat och det kunde eventuellt ge dem anledning att gå över till socialdemokraterna.

I en kommentar till insändaren konstaterade tidningen att den för sin del var ense med Brommels om att det förelåg behov för "en målmedveten konsolidering av vänsterelementen inom Svenska folkpartiet" av de skäl som han framfört. Tidningen förklarade sig också vara beredd på att ge sitt stöd åt en sådan åtgärd och lät förstå att en dylik sammanslutning inte skulle "behöva beklaga sig över att segla i motvind", om den kom till stånd.

Tre dagar senare, alltså den 15 december, ingick i *Hufvudstadsbladet* en insändare vari vicehäradshövding Göran Leopold uppmanade högerkretsarna inom Svenska folkpartiet att sammansluta sig. Det gjorde han under hänvisning till att man på finskt borgerligt håll etablerat som han uttryckte sig "ett höger- och ett vänsterparti". På så sätt hade läget för de finska borgerliga väljarna klarnat och till något liknande borde man sträva också på svenskt håll där inom samma parti de mest olika åsikter var representerade. En delning av Svenska folkpartiet ansåg han dock ej kunna komma in fråga, men väl en gruppbildning inom partiet och som en svensk motsvarighet till samlingspartiet borde en högerfraktion grundas. I dess program skulle ingå som självskrivna punkter bl.a. det monarkiska styrelsesättet samt revidering av de i sina dar "under yttre påtryckning" stiftade kommunal- och jordlegolagarna liksom också åtgärder för tryggheten av industrins och jordbrukets utveckling. En dylik högergrupp borde fås till stånd redan före det förestående lantdagsvalet så att partiet skulle kunna gå till val med rena höger- och vänsterlistor. Leopold hoppades att hans förslag skulle bli föremål för diskussion överallt i den svenska bygden under den förestående julferien. På så sätt skulle den nya gruppen kunna konstitueras sig och utse lämpliga lantdagskandidater redan i början av det nya året.

Brommels och Leopolds förslag fick *Dagens Press* att ta till orda och i sin ledare för den 17 december varna för förhastade åtgärder i gruppbildningsfrågan. Tidningen konstaterade att partiet på partidagen i maj 1917 ändrat sina stadgar så att fraktioner kunde bildas inom partiet med program som dock inte fick avvika från partiets allmänna linje i språkfrågan. Fraktionsbildning var sålunda tillåten, men innan man skred till en sådan åtgärd borde man, framhöll tidningen, beakta att en uppdelning i en vänster- och högergrupp på några viktiga punkter kunde stöta på svårigheter. Det gällde bl.a. statsskicket. Vänstern skulle med all sannolikhet engagera sig för republik. Men därmed skulle fraktionen utesluta många som i andra samhällsfrågor hyste en vänsteruppfattning. Högern skulle för sin del omfatta monarkin, men dessutom gå in för att revidera kommunal- och jordlegolag-

stiftningen samt befärja industrin och jordbruket. Om dessa sistnämnda kraven skulle emellertid också en vänsterman kunna förena sig. För den skull ansåg tidningen att man borde skynda långsamt i fraktionsfrågan och grundligt förbereda ärendet så att man inte skapade grupper som skulle visa sig sakna "sammanhållning och styrka".

Göran Leopolds vädjan om att partiets högersinnade ännu före lantdagsvalet skulle bilda en egen fraktion fick Max Sergelius, rektor för Tekniska läroverket i Helsingfors, att i *Hufvudstadsbladet* för den 18 december uppmana republikanerna eller som han uttryckte sig de frisinnaade att handla på samma sätt. Han föreslog att dessa skulle samlas till fraktionsmöte genast i början av nyåret antingen i huvudstaden eller t.ex. i Vasa för att precisera vänstergruppens program och komma överens om lämpliga lantdagskandidater. På så sätt skulle anhängare av denna gruppering kunna rösta på sådana kandidater som hyste republikanskt tänkesätt och som också i andra frågor stod "de ledande kretsarna inom folkpartiet fjärran". I annat fall förelåg, förmodade Sergelius, risk för att dessa antingen skulle avstå från att delta i valet eller rösta på något finskt borgerligt parti, kanske t.o.m. på socialdemokraterna.

Några dagar senare ingick i *Hufvudstadsbladet* en insändare med rubriken "Vänster eller höger?". För den stod vicehäradshövdingarna Hjalmar J. Procopé och C.A. Öhman. De ansåg att de kännetecken som Leopold ställt upp för en högergrupp och Sergelius för en vänsterfraktion var missvisande åtminstone på en punkt, nämligen inställningen till landets statsskick. Det monarkiska styrelsesättet var ej något speciellt utmärkande för de konservativa elementen inom partiet. Bakom det ställde sig också en mängd frisinnaade och enligt skribenternas uppfattning var det blott "en klick av stadsintelligensen" som omfattade det republikanska tänkesättet. En uppdelning av partiet i höger och vänster med inställningen till frågan om statsskicket som en norm hade sålunda ingen betydelse. Däremot förelåg behov av en frisinnaad grupp med sociala reformer på sitt program och uppkomsten av en sådan "vänster" skulle, framhöll Procopé och Öhman, "säkert hälsas med tillfredsställelse i vida kretsar inom partiet".

Dessa omfattade alltså ej Leopolds förslag om att bilda en särskild högergrupp. En sådan föreföll ej heller motiverad med hänsyn till den högersinnade politik som Svenska folkpartiet fört. Leopold avhöll sig också från att kommentera Procopés och Öhmans insändare. Det gjorde däremot Sergelius. Den 31 december ingick hans genmäle i *Hufvudstadsbladet*. Där protesterade han mot deras påstående om att den republikanska vänstergruppen skulle bestå av en "klick av stadsintelligensen". Han försäkrade att den hade "icke så få" anhängare såväl i huvudstaden som i kuststäderna och på landsbygden i Nylands och Åbo län, men framför allt bland allmogemännen i Österbotten. Han hoppades för den skull att partiet skulle ställa sig välvilligt till bildandet av en vänsterfraktion. Det skulle förhindra de svenska republikanerna att ingå valförbund med andra likasinnade finska medborgargrup-

per och på så sätt skulle partiet "vinna i styrka" till fromma för partiets målsättning i nationalitetsfrågan.

En vänstersammanslutning

När genmålet publicerades hade Sergelius redan skridit till åtgärder för bildandet av en vänstersammanslutning. Han hade ställt sig i förbindelse med överbibliotekarien för universitetsbiblioteket i Helsingfors, fil.dr Georg Schauman som gjort sig känd både som en aktiv republikan och som en liberalt sinnad person. Tanken på att få till stånd en svensk vänster föreföll att ha entusiasmerat Schauman. Han åtog sig nämligen att utarbeta ett förslag till program för en sådan sammanslutning. Det fick sin slutliga utformning under diskussioner den 29 december med Sergelius och f.d. folkhögskoleföreståndaren Uno Stadius. Dagen därpå samlades ett antal inbjudna personer till överläggningar om en vänstersammanslutning, men mötet ajournerades till den 5 januari 1919.

Varför så skedde har ej kunnat utredas eftersom något protokoll från sammankomsten ej bevarats. Ett sådant föreligger däremot från mötet den 5 januari. Till det hade kallats omkring 30 personer varav 20 infunnit sig. Sammankomsten öppnades av Schauman och han valdes också till dess ordförande, medan Sergelius utsågs till sekreterare. På mötet framfördes olika åsikter om vänstersammanslutningens förhållande till Svenska folkpartiet. Några förordade anslutning till partiet som en särskild fraktion, men endast på vissa bestämda villkor. Flertalet föredrog dock ett självständigt parti och som dess namn föreslogs antingen "Svensk vänster" eller "Svenska framstegspartiet". Diskussion väckte likaså programförslagets ställningstagande till förmån för en regeringsform på republikansk grundval. Det visade sig emellertid att sist och slutligen endast en motsatte sig ett sådant omnämnande. För övrigt gjordes blott ett fåtal ändringar i programförslaget och de berörde ej frågor av större betydelse. Därmed kunde man besluta sig för att kalla samman ett offentligt möte för bildandet av ett svenskt vänsterparti. Mötet skulle äga rum den 12 januari och kallelse till det skulle utfärdas i tidningspressen.

I kallelsen – den riktade sig för övrigt enbart till svenskar i Nyland – nämndes att på mötet skulle upptas till diskussion förutom ett förslag till program för partiet också nominering av egna lantdagskandidater och ingående av valförbund med Svenska folkpartiet. Om programförslaget sades blott att däri behandlades nationalitetsfrågan, regeringsformen, den sociala och ekonomiska lagstiftningen, skatteväsendet, folkundervisningen och upplysningsarbetet, militärfrågan, tjänstemannaförhållandena och frågan om lagars efterlevnad. Möteskallelsen hade undertecknats av följande personer: Magnus Calonius, J.W. Nyholm, Georg Schauman, Max Sergelius, Uno Stadius, Karl Tiander, Ferdinand Timper och Hugo Öhmann.

Av dessa åtta var blott Schauman ett känt namn som politiker. Det hade han förskaffat sig framför allt genom sin energiska verksamhet till förmån

för det republikanska statskicket, men också som ledamot för ridderskapet och adeln i de sista ståndslantdagarna. Han hade spelat en aktiv roll bland de konstitutionella bl.a. under storstrejken 1905. Viss praktisk politisk erfarenhet hade Stadius erhållit under sin verksamhet som konsulent i Svenska folkpartiet från våren 1917 till våren 1918. I offentligheten hade han dock gjort sig känd närmast som en ivrig nykterhets- och djurskyddsvän. Sergelius trädde fram på den politiska arenan först med sina tidningsartiklar om bildandet av en borgerlig svensk vänstersammanslutning. De övriga undertecknarna var politisk sett helt okända namn för den stora allmänheten.

Förutom Schauman, som var fil.dr. och Sergelius, som avlagt såväl ingenjör- som fil. kand. examen, hade ytterligare två av möteskallelens undertecknare universitets- eller högskoleutbildning bakom sig. Den ena var Calonius som var ingenjör och hade anställning vid en agenturfirma. Den andra var Tiander som disputerat för fil. doktorsexamen vid universitet i St Petersburg och där också verkat som professor. När revolutionen bröt ut flydde han till Finland, sin faders hemland. Här fungerade han en tid som krigskorrespondent för den vite generalen Judenitj och propagerade i artiklar för det monarkiska styrelsesättet. Trots denna bakgrund ställde han upp och accepterades också som initiativtagare för en sammanslutning som ivrade för republik. Av de övriga undertecknarna var två tjänstemän vid statliga inrättningar. Nyholm verkade som trafikinspektör vid statsjärnvägarna och Öhmann åter som kammarförvant vid forststyrelsen. Timper var till yrket guldsmed, men vid sidan därav också en hängiven nykterhetsförkunnare i likhet med Stadius.

Kallelsen till mötet där ett svenskt borgerligt vänsterparti skulle bildas väckte uppmärksamhet i all synnerhet som Finska notisbyrån sände ut ett speciellt meddelande om det. Notisen publicerades i *Dagens Press* med en kort kommentar vari tidningen påpekade att den svenska allmänheten borde förhålla sig avvaktande till den nya partibildningen eftersom den kunde leda till "en för de svenska intressena skadlig splittring". Också *Hufvudstadsbladet* varnade i en ledare för en spjälkning av den svenska sammanhållningen på borgerligt håll. Tidningen noterade att *Uusi Suomi* försett Finska notisbyråns meddelande om mötet med rubriken "Svenska partiet går isär". Det utvisade att man på finskt håll inte hade något emot att den svenska fronten splittrades och därmed också försvagades.

Hufvudstadsbladet undrade vidare varför vänsterpartisterna ej kunde verka som en fraktion inom Svenska folkpartiet. Inom det rymdes ju alla svensksinnade under den förutsättningen att de uppbar det svenska nationalitetsprogrammet och var beredda att stöda den lagliga samhällsordningen. Man frestades att tro, framhölls i ledaren, att någonting i fråga om dessa krav var orsaken till att vänstermännen ville operera som ett särskilt parti. Någon annan rimlig förklaring till fronderingen förefanns ej och de som undertecknat möteskallelsen "lämnade ej heller någon garanti för motsatsen" insinuerade tidningen under framhållandet av att åtminstone Schauman tidiga-

re betraktats som socialist och somliga av de övriga var i politiskt hänseende helt okända.

Sin ledare avslutade *Hufvudstadsbladet* med att framhålla att inga hinder förelåg för att bilda en vänstergrupp. Det måste dock ske ino ramen för Svenska folkpartiet för att inte splittra den svenska sammanhållningen vid en tidpunkt då de nationella spörsmålen skulle avgöras. "Vi våga också tro" betonade tidningen "att alla goda svenska vänsterelement skola inse detta och handla därefter. Genom ett talrikt deltagande i mötet om söndag skola de utan tvivel förmå göra sin mening gällande om det enda riktiga sätt varpå en svensk vänstergrupp bör bildas".

I en insändare i *Svenska Tidningen* återkom Hjalmar J. Procopé till sin tidigare tillsammans med C.A. Öhman framförda tanke på att bilda en fraktion med sociala reformer på sitt program. Det skedde denna gång under hänvisning till en artikel som medlemmen av Svenska folkpartiets förstärkta centralstyrelse, småbrukaren Anders Jansson publicerat i samma tidning. Han hade konstaterat att bland småfolket såväl på landsbygden som i städerna rädde missnöje över Svenska folkpartiets högerbetonade politik. Bland dem skulle tillkomsten av en vänstergrupp för den skull hälsas med tillfredsställelse. Den borde dock verka inom ramen för partiet och ha som sitt huvudsakliga mål att åstadkomma lättnader i de lägre folklagrens tillvaro. För dem spelade frågan om kungadöme eller republik en underordnad roll. Av verklig betydelse var en förbättring av småfolkets ekonomiska och sociala förhållanden.

I sin insändare konstaterade Procopé att Jansson hade alldeles rätt när han framhöll att man vid bildandet av en vänstergrupp inte borde fästa vikt vid regeringsformfrågan. Inställningen till republik eller monarki utgjorde ej någon skiljelinje mellan vänstern och högern, men däremot nog olika uppfattning om nödvändigheten av sociala reformer. Vänstergruppen borde framför allt gå in för att tillgodose småfolkets intressen eller som Procopé uttryckte sig arbeta för "förnuftiga och genomtänkta samhällsreformer eller m.a.o. för förbättrandet av de breda lagrens och medelklassens ställning". En svensk vänster fick ej heller separera sig från Svenska folkpartiet och därmed spränga svenskfolkets gemensamma front vid en tidpunkt då "livsfrågor för det svenska elementet" skulle avgöras. Redan av det skälet måste den verka inom partiet. Men på så sätt skulle den också med betydligt större framgång kunna kämpa för sitt sociala och ekonomiska reformprogram.

Anders Jansson fick stöd för sina synpunkter också i en annan insändare. Den ingick i *Dagens Press* och var skriven av professor G.G. Rosenqvist, en av de tre svenska lantdagsmänne som ej röstat för monarki. Också han fann det önskvärt att en vänstergrupp bildades inom partiet. Därigenom skulle "berättigade orsaker till skilsmässa och splittring undanröjas". Han uppmanade också Svenska folkpartiets ledning och tidningspress att uppträda "vidsynt, förståelsefullt och ridderligt" gentemot vänstersträvandena och de personer som verkade för saken.

Som tidigare påpekats hade i möteskallelsen nämnts blott de frågor som programförslaget omfattade. I sin helhet blev det publicerat först samma dag som mötet ägde rum. Av förslaget framgick att partiet skulle ha som mål-sättning:

- 1) svenka språket erkänns som landets nationalspråk vid sidan av det finska språket, bildningsbehovet för de svensktalande tillgodoses enligt samma grunder som för de finsktalande, de svenska områdena i Nyland, Sydöstra Finland och Österbotten inrättas till särskilda län med vidsträckt självstyrelse;
- 2) republikanskt styrelsesätt med en president vald av en elektorsförsamling för 6 år och utrustad med rätt att upplösa lantdagen och med uppskjutande veto gentemot lagförslag som lantdagen antagit;
- 3) ålderdoms- och invaliditetspension, åtta timmars arbetsdag i handeln och industrin, tidsenlig lag om arbetsavtal, statliga stödåtgärder till förmån för småbruket;
- 4) progressiv inkomst- och förmögenhetsskatt samt kommunalbeskattning införs, jordskattesystemet moderniseras, arv- och gåvobeskattningen effektivteras och oförtjänt värdestegring av jorden beskattas, tullbeskattningen utformas så att den i så hög grad som möjligt beaktar konsumenternas intressen;
- 5) allmän läroplikt med folkskolan som grundskola, ytterlig utveckling av yrkesskoleutbildningen, befrämjande av det fria upplysningsarbetet genom att bevilja understöd åt bl.a. nykterhets- och ungdomsföreningar, bibliotek och studiecirklar;
- 6) omedelbar minskning av de militära utgifterna och som framtidsmål den allmänna värnpliktens ersättande med en frivillig folkbeväpning;
- 7) möjlighet att avsätta tjänstemän med undantag för domare, större krav på de stats- och kommunalanställdas duglighet i tjänsa dock med avsevärd förbättring av deras löneförmåner, mindre byråkrati och bättre betjäning av allmänheten i ämbetsverken;
- 8) noga övervakning av bl.a. förbudslagens och jobbarlagens efterlevnad.

Som av detta framgår representerade programförslaget allmänt taget en borgerlig samhällssyn med betoning av medelklassens och småfolkets intressen. På vissa punkter uppvisade det likheter med framstegspartiets program.

Konstituerande möte

Söndagen den 12 januari samlades ca 120 personer – så enligt mötesprotokollet – i föreningen Balders lokal på Alexandersgatan för att diskutera grundandet av ett nytt svenskt parti. Mötet öppnades av Max Sergelius som också utsågs att leda förhandlingarna. Han redogjorde för de förberedande mötena och konstaterade att på dessa framstälts förslag om att bilda en vänsterfraktion inom Svenska folkpartiet, men att man efter omröstning

bestämt sig för att gå in för ett särskilt parti. Sergelius framhöll vidare att partiet enligt programförslaget ämnade i nationalitetsfrågan gå på samma linje som Svenska folkpartiet, men att det bl.a. i fråga om statsskicket och försvaret intog en annan ståndpunkt.

Den därpåföljande diskussionen blev livlig och blottade stora meningskiljaktigheter bland de närvarande. Det berodde till en stor del på att också ett antal monarkister infunnit sig. Deras talan fördes i främsta rummet av Hjalmar J. Procopé och C.A. Öhman. Som vi tidigare sett hade dessa i tidningspressen motsatt sig en uppdelning av Svenska folkpartiet i en höger- och vänstergrupp på basen av inställningen till statsskicksfrågan och yrkat på bildandet av en frisinnad fraktion med sociala reformer på sitt program. De hyste kanske förhoppning om att ett förslag om en dylik "vänster" skulle kunna godkännas på mötet. Men de ville ej vara med om att grunda en sådan sammanslutning som ett särskilt parti och för den skull gick de in för att få mötet att först besluta sig för en fraktionsbildning inom Svenska folkpartiet.

Procopé inledde också debatten med att konstatera att fraktionsbildning var möjlig inom Svenska folkpartiet i enlighet med dess stadgar. En sådan åtgärd föreföll honom för den skull mera naturlig än grundandet av ett särskilt parti. Svenskarna kunde också bäst trygga sin ställning inom landet genom att samlas inom ett parti. Han förordade av dessa skäl att den planerade sammanslutningen "obetingat" skulle ansluta sig till Svenska folkpartiet. Efter honom yttrade sig Öhman. Han krävde att man omedelbart skulle ta ställning till Procopés förslag. Om det förkastades ansåg han sig ej mera kunna deltaga i mötet.

Dessa inlägg fick mötets ordförande Sergelius att ta till orda och påpeka att mötet skulle "resultera i en komedi" om man beslöt sig för att helt villkorslöst ansluta sig till Svenska folkpartiet och låta sig styras av dess höger. För bildandet av ett särskilt parti uppträdde mötets sekreterare Hugo Öhmann som trodde att vänstern hade "föga att hoppas på från partiets sida" och att en separation var för den skull nödvändig. Honom understödde arbetsledaren E. Henriksson. Tre undertecknare av möteskallelsen – Schaudman, Stadius och Tiander – förklarade sig emellertid kunna acceptera en anslutning till Svenska folkpartiet, men blott på sådana villkor som gjorde det möjligt för vänstern att fungera som en självständig fraktion inom partiet. Det förutsatte, påpekade Schaudman, fullständig handlingsfrihet för vänstern i alla frågor som ej tangerade nationalitetskraven och full lojalitet från partiledningens sida gentemot fraktionens verksamhet. Ytterligare uppställde han som ett villkor att folkpartiet skulle avhålla sig från att ingå valförbund med samlingspartiet vid det stundande lantdagsvalet.

Under debatten om vänstersammanslutningens förhållande till Svenska folkpartiet hade sålunda tre olika förslag framförts, nämligen obetingad anslutning till partiet, anslutning till det som en särskild fraktion under vissa bestämda villkor eller bildandet av ett helt fristående parti. Det förstnämnda

förslaget ville ej mötets ordförande Sergelius av någon anledning beakta, kanske av fruktan för att det skulle få majoriteten bakom sig och att mötet på så sätt, såsom han tidigare uttryckt sig, skulle resultera i "en komedi". Mot hans ståndpunkt protesterade dock bl.a. redaktör Max Hanemann som betecknade ett dylikt förfarande som "besynnerligt och helt inkorrekt". Protesterna ledde till att Sergelius frångick sin ståndpunkt och förklarade sig vara beredd till omröstning om alla de tre framförda alternativen. Först ställdes mot varandra förslagen om obetingad eller villkorlig anslutning till folkpartiet. Det senare förslaget segrade, men det skedde med knapp majoritet, rösterna föll nämligen 44 mot 38.

Därpå togs villkoren för en anslutning till Svenska folkpartiet upp till diskussion. Schauman rekapitulerade vad han tidigare hade framfört dock med ett par tillägg. Han ansåg att partiets ledning borde se till att också partipressen förhöll sig lojal till vänstern. Vidare önskade vänstern få ställa upp vid de förestående lantdagsvalen 3 kandidatlistor med 5 kandidater.

Villkoren gav upphov till en lång debatt. Den kom att beröra särskilt två saker. Den ena gällde kravet på att folkpartiets ledning skulle se till att också den svenska tidningspressen förhöll sig lojal emot vänstern. I anledning därav påpekades det att pressen ej lydde under partiet och att dess ledning sålunda ej hade möjlighet att undertrycka sådana åsikter och opinioner som avvek från tidningens egen inställning. Det andra villkoret som väckte kritik var uppställandet av egna kandidatlistor vid det förestående lantdagsvalet. Från monarkistiskt håll ville man veta vad som man avsåg med detta och vad för personer man tänkt ställa upp som kandidater. Schauman besvarade frågorna med att framhålla att vänstern på så sätt ville stärka sina möjligheter att bli representerade i lantdagen. Som ledande kandidat hade initiativtagarna tänkt sig professor G.G. Rosenqvist. Till hans kandidatur ställde sig monarkisterna helt avvisande. Han var för dem ett svartlistat namn. I lantdagen hade han visat sympatier för republikanskt statsskick och bl.a. röstat emot valet av en tysk prins till Finlands konung. Hanemann konstaterade sarkastiskt att ett möte för grundande av en vänstersammanslutning borde ha annat att syssla med än att dryfta frågan om egna kandidatlistor. Ännu längre gick bankdirektör Öhman. Han ansåg att "fylkandet" kring prof. Rosenqvist innebar ingenting annat än att vänstern ämnade bilda en republikansk grupp. Enligt honom betydde det att vänstern tänkande i statsskicksfrågan inte kunde göra annat än avlägsna sig från mötet. Så gjorde också monarkisterna, d.v.s. alla de som röstat för en obetingad anslutning till Svenska folkpartiet.

De som blev kvar beslöt därpå med 34 röster mot 10 att ej bilda ett eget parti, utan anhålla om att Svenska folkpartiet skulle anta vänstersammanslutningen som en särskild fraktion på följande villkor:

- 1) att Svenska folkpartiet icke ingår valförbund med finska samlingspartiet,

- 2) att Svenska folkpartiet tillerkänner fraktionen rätt till självständig politisk ledning och uppträdande utom i de programpunkter, däri folkpartiet uttömmande och tydligt fastställt sin ståndpunkt, samt
- 3) att Svenska folkpartiets valledning förhåller sig lojalt till fraktionen och icke gynnar andra på vänsterns bekostnad samt söker inverka på den svenskspråkiga pressen i samma riktning.

Efter det villkoren för en anslutning till Svenska folkpartiet godkänts skulle mötet ytterligare genomgå programförslaget. Då tiden var långt framskriden fann man det vara bäst att uppskjuta behandlingen till ett nytt möte som skulle hållas så snart som möjligt. Innan mötet avslutades hann man dock slå fast namnet på fraktionen och utse en interimsstyrelse. I namnfrågan framfördes två förslag: "Svenska vänstern" och "Svenska republikanska vänstern". Omröstning måste företas och den gav av handen att majoriteten föredrog det senare alternativet troligtvis närmast av det skälet att därav tydligt framgick fraktionens inställning till statsskicksfrågan. I interimsstyrelsen invaldes sju personer. Tre tillhörde initiativtagarna, nämligen Georg Schaudman, Max Sergelius och Uno Stadius. De övriga var agronom Birger Eklöf från Borgå samt arbetsledaren E. Henriksson, fru Karin Malm och affärsman Arthur Öhmann, de tre sistnämnda från Helsingfors.

Dagen efter detta möte höll interimsstyrelsen sitt första sammanträde. Till ordförande för styrelsen valdes Schaudman och till sekreterare Stadius. Styrelsen hade på det allmänna mötet befullmäktigats att komplettera sig och i enlighet med detta beslut utsågs till suppleanter ytterligare en av initiativtagarna, nämligen Magnus Calonius, samt dessutom vaktmästaren B.V. Sundell, vilka vardera också inkallats till sammanträdet. Om mötet ingick i *Hufvudstadsbladet* en kort notis vari bl.a. konstaterades att från styrelsen "redan avgått fru Karin Malm". Hon var närvarande på mötet, men i protokollet ingår ej någon anteckning om att hon anhållit om befrielse. Hennes namn nämns dock ej mera i protokollen över närvarande styrelseledamöter och det tyder på att hon avgått i enlighet med *Hufvudstadsbladets* notis. I hennes ställe dyker upp som ny ledamot Ferdinand Timper, också han en av initiativtagarna. Men någon anteckning om hans inval finns ej i interimsstyrelsens protokoll.

Lantdagsval

På styrelsemötet togs upp till behandling frågan om fraktionens lantdagskandidater. Som sådana tänkte man sig förutom den redan tidigare omnämnde professor G.G. Rosenqvist tre andra personer, nämligen bankdirektör Oscar Forsström från Karis, överbibliotekarie Georg Schaudman och lektor Alfons Takolander från Ekenäs. Dessa skulle ställas upp på tre listor med följande sammansättning:

Helsingfors
Schauman
Forsström
Rosenqvist

Östra Nyland
Rosenqvist
Schauman
Takolander

Västra Nyland
Schauman
Takolander
Forsström

Vid mötet tillsattes en agitationskommitté som fick i uppdrag att bl.a. samla in nödvändigt antal namnunderskrifter för de planerade listorna. Dess kansli beslöt man förlägga till tobaksaffären Fix i Brandkårshuset.

Den slutliga uppställningen av kandidatlistorna kom dock att se helt anorlunda ut. Det visade sig nämligen att varken bankdirektör Forsström eller lektor Takolander var villiga att ställa upp som kandidater trots att vardera förklarar sig i princip kunna stöda vänsterfraktionens program. I stället för dessa utsågs Max Sergelius och Hugo Öhmann till kandidater. Vidare hade agitationskommittén ej lyckats samla in ett tillräckligt antal underskrifter för tre kandidatlistor och man fick för den skull nöja sig med blott två. Den ena listan skulle som första namn upptaga Schauman och därpå Sergelius och Öhmann, medan ordningsföljden på den andra skulle vara Sergelius, Schauman och Rosenqvist. Det betydde att den sistnämnde miste sin första plats till förmån för Sergelius.

Dessa ändringar inom kandidatuppställningen hade ej behandlats inom interimsstyrelsen. De hade fattats av ett antal fraktionsmedlemmar vars majoritet tydligen var sympatiskt stämd gentemot Sergelius. Men några dagar senare företogs ytterligare omplaceringar, ej heller dessa av interimsstyrelsen, utan av medlemmar av fraktionen på ett privat möte. Där ansåg man att Schaumans möjligheter att bli invald borde stärkas och att han sålunda borde placeras på första plats på vänsterns båda listor. Åtgärden motiverades bl.a. med att han vid ett provval inom fraktionen erhållit det största antalet röster. Dessutom ville man ställa upp Rosenqvist som andra namn på vardera kandidatlistan.

För Sergelius innebar omställningen med all sannolikhet en stor besvikelse. Men på mötet där Svenska folkpartiet slog fast sin kandidatuppställning vidtog en ändring till hans förmån. Rosenqvist, som också uppställts på ett par andra listor, berövades den ena andra placeringen på fraktionens listor och den erhöll i stället Sergelius. Svenska republikanska vänsterns kandidatlistor fick sålunda till slut följande utseende:

Helsingfors	Nyland
Schauman	Schauman
Sergelius	Rosenqvist
Öhmann	Sergelius

Att den republikanska vänstern fått ställa upp kandidater inom Svenska folkpartiets valförbund betydde att dess anhållan om att under vissa villkor få ansluta sig till partiet som en särskild fraktion accepterats. Det hade skett

inofficiellt redan den 12 januari eller samma dag som vänstern höll sitt första allmänna möte. Svenska folkpartiets förstärkta centralstyrelse beslöt då att ej ingå valförbund med något annat parti. I det sammanhanget konstaterade centralstyrelsen efter att ha åhört lektor Einar Pontáns redogörelse för vänsterns möte att dess krav på att folkpartiet ej fick ingå valförbund med samlingspartiet var uppfyllt och att vänstern sålunda kunde vinna inträde som fraktion. Det officiella beskedet därom avgavs dock först över en månad senare. Centralstyrelsen gav nämligen i uppdrag åt en delegation bestående av dess ordförande Eric von Rettig, t.f. partisekreteraren Vidar Brenner och Einar Pontán att uppgöra ett förslag till svarsskrivelse på vänsterns anhållan om att bli upptagen som fraktion inom partiet. Delegationen förordade vänsterns begäran och på sitt möte den 17 februari förenade sig centralstyrelsen om dess förslag.

Hur ställde sig den svenska tidningspressen till meddelandet om att en republikansk vänster bildats? Med tillfredsställelse noterade den att vänstern beslutit sig för att stanna kvar inom Svenska folkpartiet och förkastat tanken på en utbrytning. En sådan hade, konstaterade man överlag, varit ägnad att splittra de svenska krafterna och *Borgåbladet* betecknade planen på ett självständigt vänsterparti som "fullkomligt omotiverad, illojal och vittnade om pojkkaktig omdömeslöshet". Några tidningar gillade ej att vänstern uppställt villkor för sin anslutning till partiet som fraktion. Korrektare hade varit ovillkorligt förfarande, ehuru förbehåll, såsom *Hufvudstadsbladet* konstaterade, ej hade någon större betydelse eftersom det viktigaste villkoret, att partiet ej fick ingå valförbund med samlingspartiet förlorat all politisk betydelse sedan partiets förstärkta centralstyrelse fattat ett beslut som omintetgjorde en sådan åtgärd. I ett par tidningsledare framhölls att vänstern bildats på alltför smal bas då den omfattade den republikanska styrelseformen. *Borgåbladet* påpekade att det fanns också vänstersinnade monarkister och för den skull borde även en monarkistisk vänstergrupp grundas. *Hufvudstadsbladet* i sin tur konstaterade att som en "självklar konsekvens" borde också åtgärder vidtagas för att få till stånd en högerfraktion inom partiet. I *Svenska Tidningen* uttalades förhoppningen om att vänstern skulle locka en del socialdemokrater att rösta på deras lantdagskandidater.

Några tidningar förundrade sig över vänsterns avsikt att bilda en valmansförening med professor G.G. Rosenqvist som främsta kandidat. *Hufvudstadsbladet* framförde som motiv för sin förundran att han ej "offentligt preciserat sin ståndpunkt i frågan om statsformen". Det gjorde tidningen trots att man visste att Rosenqvist ej röstat för monarki i lantdagen och att han ställt sig sympatisk till bildandet av en vänstersammanslutning. *Åbo Underrättelser* åter ansåg nomineringen av en teologieprofessor som förvänsansvärd med hänsyn till att vänstern knappast hyste större intresse för religiösa frågor. Letandet efter lämpliga kandidater trodde *Hufvudstadsbladet* att skulle vålla vänstern bekymmer. Av samma åsikt var också *Borgåbladet*. Tidningen lät förstå att bland initiativtagarna ej fanns sådana personer som

kunde räkna med större stöd inom den svenska valmanskåren och påpekade att bland dem fanns "f.d. socialister eller halvsocialister, en agrarernas rådgivare (till förmån för ett republikanskt statsskick) som dr Georg Schauman och Svenska folkpartiets förre konsulent, herr Uno Stadium".

När kandidatnomineringen var klar vände sig vänsterns interimsstyrelse till Svenska folkpartiet med en anhållan om att för sin valkampanj erhålla ett understöd om "minst 10 000 mark", men blott 4 000 mark beviljades. Trots det blev agitationsverksamheten rätt så livlig. Man lät trycka en valbroschyr *Till väljarna i Nylands läns valkrets. Vad vill Svenska Republikanska Vänstern?* med Schauman som författare och vari redogjordes för fraktionens program och målsättningar.

Interimsstyrelsen beslöt vända sig till ett antal tidningar med förfrågan om de kunde åtaga sig att distribuera skriften till sina prenumeranter. Av styrelseprotokollen framgår att *Dagens Press*, *Hufvudstadsbladet*, *Svenska Tidningen* och *Västra Nyland* förklarade sig beredda att göra det och man inväntade också positiva besked från *Borgåbladet* och *Östra Nyland*. Egna valmöten anordnades i Helsingfors och Borgå samt på olika brukssamhällen såsom Billnäs, Fiskars och Tolkis, d.v.s. på orter där man speciellt räknade att erhålla röster. För övrigt höll man sina valmöten på den nyländska svenskbygden tillsammans med Svenska folkpartiet. I Helsingfors avhölls två större allmänna möten med Schauman och Sergelius som talare och med annonsering i *Dagens Press* och *Hufvudstadsbladet* samt distribuering av 2 000 cirkulär. Mindre möten ägde rum i Helsingfors på Broholmen samt i Sörnäs och Tölö eller m.a.o. i sådana stadsdelar där man kunde anta att intresse fanns för en vänsterrörelse.

Valet ledde för vänsterfraktionens vidkommande till ett resultat som dess interimsstyrelse betecknade som en seger. Och det gjorde den inte utan skäl om man beaktar den kritik som i offentligheten framfördes mot dess republikanska inställning och mot dess lantdagskandidater. Vänsterns Helsingforslista erhöll 1 946 röster och Nylandslista 2 557 röster. Sammanlagt fick fraktionen sålunda 4 503 röster och med den röstsiffran invaldes Schauman. Han placerade sig på fjärde plats inom Svenska folkpartiet. Högre röstetal hade blott rektor Eirik Hornborg, vicehäradshövding Hjalmar J. Procopé och kvinnorepresentanten Annie Furuhjelm. För sin andra plats på Helsingforslistan fick Sergelius 973 röster eller hälften av listans röstetal och för sin tredje plats på Nylandslistan 853 eller en tredjedel av dess röster, men det sammanlagda röstetalet räckte ej för att han skulle komma in bland de 10 som valdes till Svenska folkpartiets lantdagsledamöter i Nyland.

Organiseringen fastslås

Framgången i lantdagsvalet gav anledning åt vänsterns interimsstyrelse att sammankalla det möte som definitivt skulle slå fast fraktionens program och stadgar. Om det hade man kommit överens på det allmänna mötet den 12 januari. Avsikten var att detta andra allmänna möte skulle försiggå i april,

men av någon anledning som ej kunnat utredas avhölls det först på hösten. Det ägde rum den 19 oktober på samma ställe som det första, alltså i Balders lokal på Alexandersgatan. Närvarande var ett hundratal personer. På mötet föredrogs ett stadgeförlag enligt vilket organisationen skulle fortfarande heta Svenska republikanska vänstern och fungera som en fristående fraktion inom Svenska folkpartiet. Namnet föranledde ej diskussion, men en lång och livlig debatt fördes om anslutningen till Svenska folkpartiet. Förslag gjordes om att bilda ett självständigt parti under hänvisning till Svenska folkpartiets och den svenska tidningspressens ensidigt högerbetonade inriktning under valkampanjen.

Schauman förordade dock anslutning och uppmanade de närvarande att inte splittra sig hur omröstningen än utföll. Den gav till resultat att Schau-mans förslag godkändes och enligt *Hufvudstadsbladet* skedde det "med en icke obetydlig majoritet". Stadgeförlaget liksom programmet kunde sedan antas utan ändringar. Därmed hade Svenska republikanska vänstern konstituerat sig som en fristående fraktion inom Svenska folkpartiet med syfte att såsom i dess stadgar utsades "genom olika reformer förverkliga demokratin och rättvisa grundsatser på det politiska och sociala området samt tillvarata-ga de mindre bemedlades i samhället ekonomiska intressen".

På mötet valdes ny styrelse. Återvalda blev överbibliotekarie Georg Schauman, rektor Max Sergelius och agronom Birger Eklöf. Bland de nya styrelseledamöterna fanns en f.d. minister. Det var Carl Voss-Schrader som några månader tidigare hade verkat som inrikesminister i Kaarlo Castréns regering, dock som partilös fackminister. Han var till professionen såväl officer som jurist. Den militära banan lämnade han som överste och verkade vid tidpunkten för styrelsevalet som advokat. De tre övriga nya styrelseledamöterna var vaktmästaren B. V. Sundell, tidigare suppleant i interimsstyrelsen, fil.dr Hjalmar Öhman, docent i konsthistoria och äldre lektor samt kammarförvant Hugo Öhmann, en av initiativtagarna till vänstergruppe-ringen. Som av detta framgår hade fem av styrelsens sju ordinarie styrelseledamöter avlagt akademisk examen. Också bland suppleanterna fanns en med universitetsutbildning och det var fil.dr Ivar Hortling, känd som ornitolog. De två övriga var kontorschefen Karl Kyrklund och affärsmannen Arthur Öhmann, den sistnämnda tidigare ordinarie ledamot i interimsstyrelsen. Till ordförande återvalde den nya styrelsen Schauman och till vice-ordförande Sergelius.

*

Ett år senare, i oktober 1920, förkortade Svenska republikanska vänstern sitt namn till Svenska vänstern. Den frigjorde sig i mars 1931 från Svenska folkpartiet och blev ett självständigt parti. Då var Georg Schauman ej mera dess ordförande, han hade avlidit ett halvt år tidigare, och till hans efterträdare hade valts Max Sergelius som också var partiets representant i riksdagen.

GRANSKNINGAR

Standardverk om den nordiska fornhistoriens östra dimensioner

Arto Latvakangas, *Riksgrundarna. Varjagproblemet i Sverige från runinskrifter till enhetlig historisk tolkning*. Turun Yliopiston julkaisuja 211. 527 s. Vammala 1995.

"Vårt land är stort och fruktbart, men där är ingen ordning. Kom och härska över oss!". Så börjar Nestorskrönikans s.k. inkallelselegend, som berättar om tre varjagiska bröder, Rurik, Sineus och Truvor, och om deras ankomst till Ryssland och grundande av den första ryska staten. Enligt den mest gängse uppfattningen inträffade händelsen eller någonting liknande år 862 efter Kristi födelse.

Berättelsen om dessa varjaghövdingar och om Rysslands tillkomst har fånglat historiker sedan den blev bekant i Västerlandet på 1500-talet. I Sverige uttryckte sig upplysningstidens främste rikshistoriograf Olof von Dalin på 1740-talet sin glädje över det inträffade genom att skriva, att "då begynte en ny werld i Ryssland och et nyt ljus i det rikets historia". Dessa ord står att läsa som motto över Arto Latvakangas' doktorsavhandling, som granskades vid Åbo finska universitet i början av juni 1995.

Latvakangas' gedigna lärdomsprov är en sällsynt företeelse i finländsk historieforskning genom att det representerar en hos oss föga odlad disciplin, historiografen. Som verkets underrubrik säger, tar arbetet upp bilden av Rysslands fornhistoria i bred mening i svensk historieskrivning från tidiga runstenstexter till Frans Mikael Franzéns föredrag om varjager vid hans inträde i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien år 1821. Den mycket långa tidsperiod som skildras – åttahundra år – ger sin särprägel åt Latvakangas' arbete. Sådana författare som Saxo, Olaus Petri, Olof Rudbeck, Samuel Lagerbring och Erik Gustaf Geijer för att bara nämna några namn levde under skilda tider och skrev historia med helt olika förutsättningar. Men Latvakangas' arbete är vidlyftigt även i ett annat avseende – den geografiska scenen i boken är gränslös. Då varjagfrågan också debatterades internationellt, har författaren tagit väsentliga delar av denna vetenskapliga diskussion med i sin framställning. Sålunda hör också ryssen Lomonosovs, tysken Schlözers och dansken Suhms iakttagelser och visioner kring nordmännens forna förhåvanden i österled till Latvakangas' ämne.

Forskningstemat är ganska heterogent i *Riksgrundarna*. Varjagerna var helt okända i väst fram till mitten av 1500-talet. Men krönikeskrivarna och historikerna i Norden och dess omgivningar behandlade trots detta tidig rysk historia i omkring trehundra år i sina verk och dessa diktade skildringars eftermäle levde kvar på 1600- och 1700-talen även efter upptäckten av Nestorskrönikan, visserligen med en successivt minskande styrka. Latvakangas behandlar därför också den gamla svenska sagohistorien med sina kungalängder ur en östlig synvinkel och refererar till vad Johannes och Olaus Magnus visste att berätta om de gotiska krigarnas östfärder.

Bakgrunden till varjagbilderna och bilden av de forna östrelationerna i svensk historiografi var enligt Latvakangas den allmänna inställningen till Ryssland från medeltiden till 1800-talets början. Därför ingår i hans avhandling ganska mycket stoff, som belyser växlingarna i synsättet beträffande den östra stormakten i Europas utkant. Både den stora svängningen åt det negativa hållet genom korstågen och pendelrörelsen åt det positiva genom Peter I:s reformer belyses i avhandlingen. De två bärande teorierna i svensk historieskrivning under den behandlade perioden, göticismen på 1500- och 1600-talen (tron att goterna var svenskarnas förfäder) och normannismen på 1700-talet (uppfattningen att varjagerna var skandinaver) var både väsentligen Rysslandsfientliga, låt vara att bilden är i de enskilda fallen mycket nyansrik. Gabrielle Scheideggers mycket intressanta nya avhandling om de kulturella missuppfattningarna *Perverves Abendland – barbarisches Russland* (1993) hade möjligen kunnat ge ytterligare några impulser till gestaltandet av detta frågekomplex.

Problematiken i *Riksgrundarna* är i hög grad vetenskapshistorisk och mycket spännande. Latvakangas undersöker enligt sin egen inledning (s. 44–45) bland annat, hur de politiska och ideologiska faktorerna påverkade historieskrivningen, men är också intresserad av hur den allmänna världsbilden och den stigande kunskapsnivån omformade de vetenskapliga uppfattningarna. Dessutom står den enskilde historikerns yttre omständigheter, beställningsarbeten och deras mottagande i centrum i avhandlingen. Som väntat visar det sig, att Kleio har varit mycket fjättrad och knappast någon av de skildrade historikerna – kanske med undantag av den mycket kritiske Jonas Hallenberg – har förmått att behandla sitt tema med någon större objektivitet. Bottennoteringen i historieskrivningens beroende av politiken utgörs av fallet med Gerhard Friedrich Müller, som till följd av alltför normannistiska åsikter 1749 avskedades från Vetenskapsakademien i S:t Petersburg och placerades som direktör över ett hittebarnshem i Moskva. Latvakangas försummar att beskriva den svenska reaktionen på denna kortvariga deportation, fastän material hade funnits.

Politikens inverkan på historieskrivningen syns i Latvakangas' avhandling mest indirekt, på det sättet att de publicerade verken så att säga "passar in i" en viss situation. Möjligheter hade dock funnits att utnyttja de censurarkiv, som till 1766 ingår i Kanslikollegiets papper och senare är att söka

bland Hovkanslersämbetets handlingar i Svenska Riksarkivet. En fylligare och mera konkret dokumentation hade i vissa fall kunnat påträffas den vägen. Detta gäller särskilt E.J. Biörners publicistiska verksamhet. Varjagämnet stora politiska känslighet syns förresten även i nyare forskning från 1800- och 1900-talen och författaren har haft litet svårt att avgränsa sitt ämne till uppfattningarna före 1800-talets andra kvartal, trots att han har behandlat den moderna "varjagologin" i en separat uppsats som utkom redan 1990.

Men om politiken påverkade varjagbildens, kunde forskarnas uppfattningar påverka politiken? Det är inte helt uteslutet. Till exempel tycks Åbofredens gräns efter hattarnas krig 1743 längs Kymmene älv stå i någon oförklarlig relation till en karta i Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna* (tryckt 1715–1716), som visar de forna varjagrikens gränser, och till den ovannämnda Biörners åsikter från 1720-talet.

Vid sidan av vetenskapens beroende av politiken belyser avhandlingen historieskrivningens utveckling till följd av en stigande kunskapsnivå. Tyvärr har framställningen på denna punkt inte någon systematiserande form, utan läsaren får själv leta fram den röda tråden i en stor textmassa. Det skulle ha varit lockande att vid sidan av de stamtaylor av mytologiska forntidskungar som ingår som bilagor i *Riksgrundarna* också ha tabeller över idéernas vandringar mellan de omkring tvåhundra texter, som presenteras i avhandlingen. Till exempel tanken på att ordet *Rus* skulle komma från ortnamnet *Roslagen* som skulle vara stamordet i nationalitetsnamnet *ruotsalainen* visar en seg linje i historieskrivningen, som är nära anknuten till normannismen. Idén kläcktes av Johan Bure i början av 1600-talet och vidareutvecklades av Henrik Brenner 1723, som sannolikt hade fått tag i Bures opublicerade "Lexikon Gothicum" på sin arbetsplats, Svenska antikvitetsarkivet. Därefter levde tanken sitt eget liv genom Bayers, Müllers, Tredjakovskijs, Porthans, Geijers, Franzéns och många andra forskares arbeten och betraktas ännu med en viss respekt, medan många andra etymologier av liknande slag utmönstrades relativt snabbt ur historieskrivningen. En mera konkret, gärna grafiskt enkel bild av idévandringarna i de lärda textmassorna och av modelföreteelsernas uppkomst och utslocknande hade varit välgörande i ett historiografiskt arbete av *Riksgrundarnas* typ!

Det i överkant referande skrivsättet har även annars varit till förfång för avhandlingens njutbarhet och spänst. Latvakangas har inte tillämpat något urvalskriterium, utan tagit med nära nog allt som tangerar ämnet, i en i stort sett kronologisk följd. Endast på ett ställe (not 6 på sidan 82) hittar man en liten bisats, som säger, att "en mera detaljerad beskrivning" av någon företeelse inte ryms i avhandlingen. Den allomfattande målsättningen har lett därhän, att även företeelser, som i mycket ringa grad har påverkat bilden i fortsättningen (t.ex. landskapslagarna, annalerna, Henrik av Lettland o.s.v.) finns med i form av välskrivna, men något onödiga presentationer. Känslan av ett uppslagsverk är ofta mycket närvarande när man läser

Riksgrundarna. Ibland har också den mycket yviga källapparaten svämrat över sina bräddar, bl.a. när det har gällt August Ludwig (von) Schlözers vetenskapliga gärning, där vissa avsnitt (så t.ex. s. 228–229 eller 232–233) påminner om 1700-talets "Noten ohne Text". Men det går inte att förneka, att författarens sammanfattningar av vad de gamla krönikeskrivarna tyckte ofta lyfter sig till en lärdomshistorisk nivå, som väcker beundran.

Hur komplett och omsorgsfullt arbetet än är, saknas för det mesta alltid någonting. Denna sanning gäller även i fråga om ett så förträffligt verk som *Riksgrundarna*. Man hade väntat sig, att författaren hade fördjupat sig i de östpolitiska aspekterna i Nicolaus Ragvaldis berömda tal vid kyrkomötet i Basel 1440, men perserbilden hos göticismens grundare har inte behandlats, trots att parallellen är uppenbar. Samma gäller jätten och hedersmannen Starkater, som Johannes och Olaus Magnus skrev om, trots att denne i huvudsak var aktiv i öster och fann sin väg såväl till tyska "Adels-Spiegel" som till svensk heraldik. Den ikonografiska aspekten är inte föremål för något djupare studium i *Riksgrundarna* och inte heller barockpoesin, som dock innehåller verser om Alexander, de östra folkens underkuvar. Inte heller behandlas den hedervärde antikvarien Martin Aschanaeus från 1600-talets första hälft, trots dennes dokumenterade kombination av göticism och Rysslandsintresse. Dessa anmärkningar väger dock mycket lätt inför massan av utförlig kunskap, som rullas fram i avhandlingen. *Riksgrundarna* kommer allt som allt att bli ett standardverk, där man slår upp, när frågor om den svenska fornhistoriens östra dimension dyker upp.

Särskilt intressant är givetvis allt som tangerar vårt eget lands roll i varjagsammanhanget. Om man vågar sig en gissning, kommer Latvakangas' presentationer av V.N. Tatiščevs finskteori, Katarina II:s skrivövningar om de finska vikingarna, allt som handlar om Åbo universitet (Algot Scarions och Johan Bilmarks "De Holmgardia" -serie, de övriga disputationsalstren, H.G. Porthans "Grund-strek til Ryska historien" o.s.v.) att ganska snart finna sin väg till större framställningar om Finlands 1700-talshistoria. De äger en vetenskaplig fräschör som är omisskännlig. I Åbo försvarades under åren 1750–1773 totalt tio latinska dissertationer i olika ämnen som tangerade rysk historia (mot ett par vid de andra lärosäten), vilket ger akademien vid Aura en ledande ställning inom detta ämne i riket. Vissa kontakter som författarna hade tycks leda till S:t Petersburg, och säkert är, att fyra av de tio respondenterna blev senare kyrkoherdar i Gamla Finland, men det är inte lätt att utreda om boomen i Finland var inspirerad österifrån eller om den mera berättar om fördomsfriheten i ett upplysningstida vetenskapssamhälle i en svensk gränsprovins.

Arto Latvakangas' avhandling *Riksgrundarna* är resultatet av ett långvarigt, föredömligt omsorgsfullt arbete, där de numera vanliga hänvisningarna till forskningens ekonomi lyser med sin frånvaro. Verket präglas av sunt förnuft, försiktighet och originalitet. Genom att författaren har insamlat alla belägg på den svenska historieskrivningens uppfattningar om rysk förhisto-

ria och behandlat dem systematiskt har ett föga utforskat område inom historiografin blivit rikligt belyst. *Riksgrundarna* innehåller iakttagelser, som kan generaliseras till att gälla vetenskaplig forskning överhuvudtaget. Det har varit en lika klok som naturlig åtgärd, att författaren har låtit översätta sitt digra arbete till mycket god svenska, då den lärdomshistoriska forskningen mera blomstrar i Sverige än i Finland.

Kari Tarkiainen

Översiktsverk om kulturförbindelserna mellan Ryssland och Sverige–Finland

Georgij A. Nekrasov, Tys'jatja let rusko-sjvedsko-finskich kulturnych sv'jazej IX–XVIII vv. "Nauka", 272 s. ill. Moskva. 1993.

Verket förtjänar att uppmärksammas om inte för annat så för sitt ämne. Med kulturförbindelser anser författaren, den numera emeriterade moskvaexperten på den ryska utrikes- och framför allt östersjöpolitiken under 1700-talet G. A. Nekrasov, till att börja med kontakter inom vetenskap, teknik, litteratur, samhällssyn (inkl. vetandet om den andra parten), konst och teater (s. 5). Under framställningens gång breddar han sitt huvudbegrepps och ämnets omfång och medräknar i kulturförbindelserna: handelsresor, tjänstevärning och tvångsförflyttningar, militär spaning och diplomatiskt umgänge – faktiskt allt utom krigshandlingar. Framställningens geografiska ramar skiftar också: som *svensk-ryska* räknas än förbindelserna Ryssland–Baltikum, inkl. ryska städer vid Finska viken, (t.ex. s. 44, 84), än ryska (efter 1721) Baltikums och till och med Gamla Finlands kulturförbindelser med Sverige (s. 142–143).

Verket bygger på ryskspråkig litteratur och tryckta källor samt arkiv-, biblioteks- och museisamlingar i Moskva, S:t Petersburg, i viss mån också i Tallinn, Tartu, Stockholm (RA) och Helsingfors (UB). Den västliga forskningen i ämnet utnyttjas sällan och flyktigt: flera välkända verk saknas.¹ Delvis uppvägs försummelsen tack vare talrika hänvisningar till den överflödande ryska forskningen (anmärkningarna utgör en femtedel av texten). Den tyska sammanfattningen och personregistret är förstås mycket välkomna. Man bör tacka Nekrasov också för bilagan: en strukturerad förteckning över böcker och handskrifter av svensk proveniens samt över icke-svensk lit-

¹ Ture Arne, *Det stora Svitjod. Essäer om gångna tiders svensk-ryska kulturförbindelser*, 1917. Ture Nerman, *Svensk och ryss, 1946. Vår svenska stam på utländsk mark* 1, 1952.

teratur om Norden och rysk översättningslitteratur i samma ämne i ryska boksamlingar från 1700-talet (387 titlar).

Författarens huvudpoäng torde vara förbindelsernas *tre* exponenter – rysar, svenskar, finnar, kontakternas gamla rötter, utvecklingen från mera sporadiska till beständiga, kulturimpulsernas ömsesidighet samt den ryska nationalkulturens *självständighet* i förhållande till Sverige.

Av verkets fem kapitel handlar det första om medeltiden t.o.m. 1500-talet (förbindelsernas upprinnelse och utveckling), det andra om 1600-talet (hävdvunna och nya kontaktformer), kapitlen 3–4 om 1700-talets stabila kulturförbindelser. Svenska Finlands och framför allt Åbo-universitetets kontakter med Ryssland under 1700-talet granskas separat (kapitel 5).

Kontakternas början dateras till 800-talet. Nekrasov löser den känsliga nordmannafrågan så, att normannerna betecknas som en *inre faktor* i den ryska statsbildningen, ej som en yttre impuls (s. 11), medan "den ökända nordmannateorin" förkastas utan vidare (s. 20). Förbindelsernas höjdpunkt under medeltiden inföll under 1000-talets förra hälft (Jaroslav den Vises styre); fram till Novgorodska republikens undergång (1400-talets slut) övervägde den ryska kulturpåverkan över den svagare svenska (s. 230). Den äldre moderna tiden kännetecknas av kulturförbindelsernas återställande efter deras senmedeltida förfall och – under den långa freden 1661–1700 – intensifiering. Under denna tid stod det ömsesidiga kulturella inflytandet i ett relativt jämviktsstillstånd (s. 233). De kontinuerliga kulturförbindelserna från och med upplysningsseklets andra fjärdedel (efter allianstraktaten 1724) förankrades efter Åbofreden i *vänskapliga* relationer mellan de båda staterna. 1700-talets svenska kulturella påverkan i Ryssland var större än påverkan i motsatt riktning (s. 235–236).

Nekrasovs storryska tendens är påtaglig och ter sig helt naturlig för hans nordiska bekanta. Han omtalar t.ex. icke ens det fornryska furstehusets nordiska ursprung eller de frihetstida tsardiplomaternas intriger och mutor. Den rikssvenska täckningen av likartade ämnen är för övrigt inte helt fri från en likartad tendens: se senast M a t s G . L a r s s o n s Atlantis-publicationer om vikingatidens svenskar i österled. Verkets övervägande ryska underlag gör ibland författaren en björntjänst: en del förbindelser (t.ex. svenska balettmästare i rysk tjänst) och ryska impulser i Norden försummas, framför allt den nya huvudstadens – Nordens Amsterdams – dragningskraft (se längre fram).

Dock torde Nekrasovs ryska patriotism ha skärpt hans goda syn vad ryska impulser angår, vilka brukar underkännas i den svenska och finska forskningen. Icke mindre nyttiga är sammanfattningen av den nyare ryska forskningen om t.ex. Moskvarikets kulturförhållandena särskilt under 1600-talets andra hälft. Det visar sig, att läskunnigheten, antalet trycksaker, behärskan- det av västliga språk, de pålitliga postförbindelserna med det västliga utlandet, kännedomen om de västeuropeiska förhållandena stod högre än forskningen tidigare har trott. Bland annat förfogade utrikesministeriets

(s.k. *Posol'skij prikaz*) bibliotek i Moskva över flera böcker och handskrifter om Sveriges dåtida tillstånd, förordningar, lagstiftning, genealogi, geografi, historia (s. 74–76). Också antalet svenska undersåtar, civila, men framför allt militära, vilka sökte tjänst i Moskvariket har visat sig vara mycket högre än man hade trott – här åberopar sig rec. (ej förf.) på de sibiriska historikerna D. Rezuns och A. Zujevs pågående arkivforskningar (på den svenska Vitterhetsakademiens bekostnad) om svenska undersåtar i tsarens sibiriska trupper, bland annat kosackerna, under 1600-talet.

Förbindelserna mellan Ryssland och det svenska riket intensifierades som sagt, enligt Nekrasov, efter Stora nordiska kriget, och fick relativt sett sin största betydelse för Ryssland just under de följande årtiondena – innan kontakterna miste sin relevans mot bakgrunden av Rysslands närmande till de stora västländerna. Försök att jämföra de svensk-ryska förbindelserna med de mer omfattande och bättre utforskade tysk-ryska² saknas helt.

Behandlingen av 1700-talet utgör bokens andra hälft. Här belönas författarens livslånga studier i ryska arkiv: nya fakta plockas direkt ur handskrivna primärkällor. De rysk-svenska kulturkontakterna fastställs t.o.m. under krigshandlingar: samling av underrättelsekunskap, krigsfångnas tvångsarbete, efterbildningen av den svenska förvaltningen i Ryssland. Frihetstidens fredliga kontakter utgjordes framför allt av de svenska tjänstemännens, officerarnas, hantverksmästarnas och akademikernas inträde i rysk tjänst. Från rysk sida gällde det att fortsätta informationsinsamlingen i Sverige, att sända dit ungdom för studier (bergshantering, metallurgi, myntverket, medaljgravering – s. 109–114) och att utkommendera enstaka mästare (t.ex. fiskare) till den svenska sidans förfogande (s. 104). Om man kan beteckna ryska studier hos och kulturlån från den slagna, men mera utvecklade grannen som "ett ömsesidigt berikande" och "kulturers växelverkan", beror som sagt på nyckelbegreppets omfång.

Hela framställningens kulmination utgörs av kapitel 4 om 1700-talets andra hälft. Bland de nya elementen framhäver författaren lärda förbindelser – korrespondens, trycksaks- och kollektionsutbyte, översättningsverksamhet, studieresor, inval i det andra landets akademi eller lärda sällskap – mellan S:t Petersburgs vetenskapsakademi å ena sidan och Vetenskapsakademien i Stockholm, de lärda sällskapen och universiteten i Uppsala och Åbo å andra sidan. Svenska avhandlingar översattes och trycktes, svenska vetenskapsmän (konstnärer, juvelerare, gravörer likaledes) inbjöds till provisorisk eller fast tjänst. Ryska undersåtar (visst till större delen balter och invånare i Gamla Finland) förlade sina studier till Uppsala. Uppsala universitets ledarroll i tidens rysk-svenska vetenskapliga förbindelser har undersökts av Nekrasov med hjälp av svensk litteratur och tryckta svenska källor (s. 134–147). Linné och hans svenska elever, vilka fick förmånliga ställningar i Ryssland, bidrog

² Jmf t.ex. U. Gehrman, 'Russlandkunde und Osteuropaverständnis im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 40/1992, s. 481–482.

mycket väsentligt till den ryska botanikens och mineralogins utveckling. En rysk läsare bör vara författaren tacksam för en utförlig presentation av Carolinas slaviska handskriftssamling; en svensk läsare uppskattar i sin tur Nekrasovs översikt över det svenska bok- och skriftbeståndet i 1700-talets ryska privatbibliotek (s. 147–157 samt bilagan). Dock borde hans påstående, att Ryssland säkert förfogar över den största svenska boksamlingen utanför Norden (s. 148), prövas med hjälp av bokbestånden i svenska kronans tidigare universitetsstäder – Dorpat (Tartu) och Greifswald.

I bokens sista kapitel har författaren, med hjälp av till större delen ryska källor, sammanställt underrättelserna om 1700-talets rysk-finländska kulturförbindelser. Därvid blir upprepningar från de två föregående kapitlen oundvikliga. Huvudrollen tillkommer Åbo universitet och H.G. Porthan. Hans *Grund-strek til Ryska historien* refereras konstigt nog på 9 sidor, tyvärr utan någon sammanställning med hans ryska patron Schölzers tidigare verk i samma ämne. I gengäld ignoreras den tilltagande finländska (och riks-svenska) invandringen: M. Engmans grundläggande avhandling försummas.³ Annars utmynnar kapitlet i en tendentiös sockrad skiss av den ryska politiken i samma anda som man redan känner från I. P. Sjasokol-skij's och V. V. Pochljobkin's skrifter: finnarna led under det svenska styret och strävade till att bli ryska undersåtar; t.ex. den av de ryska militära myndigheterna 1742 avtvingna trohetseden till kejsarinnan framställs som en frivillig handling, Anjalaförbundet 1788 som den "antisvenska rysk-vänliga rörelsens" ledare (s. 161).

Förf. har alltså hakat sig fast vid Bresjnev-tidens officiösa formler om fredens nytta och kulturförbindelsers framstegsvänliga natur, om de tre folkens ömsesidiga vänskapssträvanden o.d. Kulturförbindelsernas verkliga huvuddrag till och med 1700-talet – ryssarna som mottagare, svenskarna som givare – tonas ned, de ryska fredssträvandena under samma sekel överdrivs. Rädslan att fördystra bilden leder till försummelser: så förtigs t.ex. bägge monarkernas offentliga polemik under kriget 1788–90. Löftet om att utforska kulturförbindelsernas lagmässigheter stannar vid självklara påståenden om kulturutvecklingens internationella karaktär, om nackdelarna av kulturisolationism, om mellanfolkliga relationers självständiga värde vid sidan av de mellanstatliga.

I sin envisa iver att försköna de rysk-svenska kulturellationernas förflutna lanserar Nekrasov en rad grundlösa påståenden: om en rysk-svensk jargong, ett säreget handelsspråk (s. 20⁴), om att Peter I behärskade svenska (s. 185⁵), om den ryska 1700-talsvetenskapens stora bidrag till den svenska naturvetenskapens utveckling (s. 147). Presentationen av vissa västliga studier är

³ Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, 1983.

⁴ Följden trol. av bladdring i I. Brochs *Russenorsk – et pidginspråk i Norge*, 1984.

⁵ Jmf. Fr. Otten, *Untersuchungen in den Fremd- und Lehnwörtern bei Peter dem Grossen*, Köln 1985, s. 17.

missvisande. Här bara ett exempel: K. Tarkiainens "Vår gamble arffjende ryssen". *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstiden* (1974, utökad finsk utg. 1986) förvandlas med Nekrasovs penna till en undersökning av Rysslands kulturförbindelser med Sverige (s. 8). A. A. Holmbergs anspråklösa översikt *Ryssland i svenskt tryck*⁶ påstås handla om den "ryska bokens öden i Sverige" (ib.). Claes Petersons fundamentala avhandling om det svenska förvaltningssystemets reception genom Peter den Store likställs med Hans Baggers historiografiska översikt över hela det petrinska reformverket (s. 9). Har Nekrasov läst de böcker han beskriver?

Trots påtagliga brister torde Nekrasovs åldersverk bli outhärligt för framtida forskning i rysk-nordiska kulturrelationers, föreställningars och kunskapers äldre historia. Författaren (född 1916) bör hur som helst hedras för sin flit och sina bestående nordiska intressen trots det nödläge i vilket ryska akademiker befinner sig i dag.

Aleksander Kan

Vägar i gränsland

Kimmo Antila, *Pietarin ja Viipurin teillä. Maantieliikenne ja tienpito Kaakkoi-Suomessa 1812–1950*, [Vägar till S:t Petersburg och Viborg. Landsvägstrafik och väghållning i sydöstra Finland 1812–1950]. Tiemuseon julkaisu 9. 315 s. Jyväskylä 1994.

Det statliga Väg museet har sedan 1980-talets senare hälft underhållit en livlig publikationsverksamhet och i museets skriftserie ingår redan över tio nummer, både mindre skrifter om särskilda vägar eller broar och större regionala undersökningar kring vägarnas och vägtrafikens historia. I serien har utkommit två doktorsavhandlingar, av Jaakko Masonen (1989, rec. i HTF 1990) och Antero Tervonen (1994). Utgivningsprogrammet har sin bakgrund i det stora 200-årsjubileum som Vägverket kommer att fira år 1999 med att utge bl.a. en historia i tre delar över vägtrafiken i Finland.

Kimmo Antila, forskare vid Väg museet, har på beställning av Kymmenen vägdistrikt skrivit *Pietarin ja Viipurin teillä*, sydöstra Finlands väghistoria från 1800-talets början fram till 1950-talet. Antila har som metod valt att tillämpa gränslandsproblematiken på trafikhistorien; enligt den är de militära, ekonomiska och politiska intressena avgörande för trafik-, trans-

⁶ ut. i *Svensk-Ryska Sällskapets Arsskrift* 1926.

port och varuströmmarna i en gränsbygd. Antilas undersökning behandlar sydöstra Finlands väghistoria på alla tre plan, även om de militära förklaringsgrunderna dominerar. I många fall stod den militära målsättningen nära de ekonomiska och politiska motiven, vilket bl.a. Tuomo Polvinen har kunnat konstatera i sin avhandling "Die finnischen Eisenbahnen in den militärischen und politischen Plänen Russlands vor dem ersten Weltkrieg" från år 1962.

S:t Petersburg inverkade på ett avgörande sätt på vägnätet i sydöstra Finland. Det hade varit naturligt att inleda undersökningen med S:t Petersburgs grundläggning 1703, år 1812 är inte ett lika framträdande gränsår för själva frågeställningen. S:t Petersburgs dragningskraft förde med sig en livlig landsvägstrafik, både köpmän, tjänstemän och vanliga bönder färdades till och från imperiets andra huvudstad. Enligt Antila blev sydöstra Finland ett slags "Hinterland" och upphandlingsområde för råvaror till S:t Petersburg. På landsvägarna transporterades förutom arbetskraft också brännved, byggnadsmaterialier, livsmedel och andra produkter för storstadens behov. Till denna del baserar sig Antila på Greta Karste-Liikkanens och Max Engmans kända undersökningar. Därtill behandlar författaren i korthet, närmast utgående från Vilho Hämeenlinens och Sven Hirns studier, den ryska villabyggelsen på Karelska näset och turismens inverkan på vägnätet under 1800-talets senare hälft.

Antilas tyngdpunkt ligger i självständighetstidens väghistoria. Bara en fjärdedel (61 s.) av samtliga 264 textsidor handlar om tiden mellan 1812 och 1917. Författaren nöjer sig med att redogöra för 1800-talets väglagstiftning och förvaltningshistoria, bägge välkända från andra sammanhang. Antilas markerat militära synvinkel gör att en av de mest intressanta vägfrågorna på Karelska näset under 1700- och 1800-talen bara nämns i förbigående. Den ekonomiskt och också väghistoriskt betydande frågan gäller de viborgska köpmännens transporter av sågvaror från sydöstra Finlands sågar till lastageplatsen Trångsund i Viborgska viken under tiden före Saima kanal. Antila har också mera allmänt förbigått industrins intressen som förklarande faktorer för vägnätets uppkomst och utbyggnad. Inom transportlogistiken var landsvägarna den största utgiftsposten och handelshusen i Viborg hade därför ett ständigt intresse för vägfrågorna.

Trafiken på sydöstra Finlands vägar var inte under 1800-talets första hälft enbart pendeltrafik till och från S:t Petersburg. På vägarna rörde sig året om en stor mängd foror med sågvaror. Bl.a. allt det sågvirke som kom från olika håll i Saimens vattensystem lossades från s.k. lodjor i Lauritsala och transporterades därifrån antingen direkt till Trångsund eller till Viborg, vilket bl.a. Zachris Topelius nämner i *Finland framställt i teckningar* (1845). Vid 1840-talets ingång körde man årligen i medeltal omkring 100 000 hästlass med sågvirke från Lauritsala till Trångsund. I sin kända historik över handelshuset Hackman – som saknas bland Antilas litteratur – skriver Örnulf Tigerstedt: "Natt och dag både under sommar- och vintermånaderna drog

dessa långsamma hästforor fram på den sex mil långa vägen mellan Saimen och Wiborg. Stundom kom de så tätt att man inte kunde färdas mer än hundra meter framåt innan man på nytt mötte långa köer av dylika foror." På grund av de tunga trävarutransporterna befann sig vägarna kring Viborg ständigt i ett uselt skick, vilket ofta framhölls i olika resebeskrivningar. I övrigt noterade många utländska resande att vägarna i sydöstra Finland var utmärkta, trots att trävarutransporter till Trångsund också förekom på andra vägvägnitt.

För turismens behov förbättrade man äldre vägar eller byggde helt nya, bl.a. chaussén i Terijoki 1897-1898. Den nya chaussén var "vattenmakadamiserad" och täckt med krossad sten; den förbättrade kännbart förbindelserna från järnvägen till badinrättningarna och villorna i Terijoki. Betyddligt äldre än chaussén i Terijoki var landsvägen Imatra-Rättijärvi, som byggdes av Imatra-bolaget på 1870-talet. Bolaget transporterade ryska resenärer till Imatra fors, först med ångbåt från S:t Petersburg till Viborg och därifrån med diligens till Imatra. Företaget underhölls av affärsmännen Carl Clouberg och Victor Hoving från Viborg, som också uppförde ett gästgiveri vid Rättijärvi.

Den del av undersökningen som behandlar storfurstendömet tid innehåller en del fel och inkonsekvenser. De viborgska sågägarnas uppsving avslutades inte 1789 utan först 1798, då Paul I utfärdade en särskild ukas som förbjöd avverkning av sågstock. Därtill använder Antila svävande beteckningar på finska för den Organisationskommitté för Viborgs län som tillsattes av Alexander I, vilket tyder på en bristfällig kännedom av grundläggande frågor. Något senfärdigt påstår Antila också, att först Saima kanal och järnvägen Riihimäki-S:t Petersburg slutgiltigt hjälpte Finland att frigöra sig ekonomiskt från Sverige. Åtminstone undersökningsområdet, sydöstra Finland, var ekonomiskt oberoende av Sverige redan under 1700-talet och påståendet är överdrivet också beträffande det övriga Finland.

Självständighetstidens vägdistrikt behärskar Antila bättre. Viborgs väg- och vattenbyggnadsdistrikt (till år 1925 Saimens distrikt) hade förutom vägfrågorna att stå för planering och byggnad av nya kanaler, hamnar och övriga samfärdsleder, reglering av vattendrag för flottningens behov, hydrografiska undersökningar samt underhåll av broar och färjor. Vid 1930-talets ingång hade tyngdpunkten övergått till byggande och underhåll av vägar. Särskilt biltrafikens snabba tillväxt ställde nya krav på väghållningen. För att göra biltrafik möjlig året om inleddes bl.a. plogning av vägarna vintertid, vilket i sin tur var en förutsättning för reguljär busstrafik.

Med hänvisningar till arkivmaterial påvisar Antila att 1920- och 1930-talets väghållning utgick från försvarsmaktens intressen. Enligt huvudstabens uppfattning förutsatte en mobilisering att huvudvägarna var förenade med tvärgående vägar, för att trupperna skulle kunna grupperas på så bred front som möjligt. Försvarsmaktens intressen ledde till att alla väg- och broprojekt på Karelska näset underställdes generalstabens operativa avdelning för

granskning. En följd av detta var att alla nya broar försågs med särskilda minkammare, för att kunna sprängas vid behov. Armén provkörde också vägarna genom s.k. kolonnkörning, mobiliseringsövningar med tunga fordon. Proven utvisade att vägarna gav efter under de tunga militärtransporterna och därefter uppställdes kanonernas och haubitsarnas vikt som beräkningsgrunder vid vägbyggena. I folkmun kallades de nya vägarna "kanonvägar".

Vinterkriget visade att väghållningen i en krissituation inte kunde skötas som planerat. Man blev tvungen att improvisera efter behov, även om man bland vägverkets anställda uppställde särskilda yrkeskompanier. På grund av bristfällig plogningsutrustning snöade vägarna lätt helt igen, vilket försvårade underhållet för frontrupperna. Under fortsättningskriget var vägunderhållets organisation bättre, även om man led brist på arbetskraft. För vägarbetena anlätades både arbetspliktiga och krigsfångar.

Beträffande landsvägarna under självständighetstiden kunde Antila även ha tagit del av de handlingar från länsstyrelsens och vägdistriktets arkiv i Viborg, som inte evakuerades i juni 1944 och därför fortfarande förvaras i Leningrads oblastarkiv i Viborg (LOGAV, op. 2, d. 338–445, 540–561) fonderna nr 1 (länsstyrelsen, 277 och 278 (distriktskontoret för väg- och vattenbyggnader). De är kanske inte avgörande för helheten, men i dem ingår bl.a. talrika redogörelser till distriktsingenjören över lokala förhållanden. Mera nytt hade arkivets kartsamling (fond 532) kunnat ge; den innehåller bl.a. landsvägskartor över Karelska näset från 1700-talet framåt.

Kimmo Antilas väghistoria visar, att inflytandet från Viborg och S:t Petersburg också framträdde i vägnätet, i väghållningen, i trafiken och i människornas rörlighet. S:t Petersburg gav inkomster både för bönderna på Näset och för handelsmännen i Viborg. Efter år 1917 har man i Finland sett gränsen och S:t Petersburg närmast som ett hot. Landsvägstrafikens tillväxt och förändringarna i handelsstrukturen under 1990-talet tyder på nya attityder, åtminstone inom affärsvärlden.

Jyrki Paaskoski

Ny biografi över Alexander I

Janet M. Hartley, *Alexander I*, Longman 1994, 256 s.

Kejsar Alexander I av Ryssland har vanligen blivit ihågkommen av tre skäl. Han vägrade sluta fred även om Napoleons armé hade erövrat Moskva, han var en politisk och religiös idealist, som försökte sammanföra de europeiska kungahusen i den Heliga Alliansen och hans död under oklara omständig-

heter vintern 1825 i Taganrog vid Asovskasjön gav upphov till rykten om att han blivit mördad. För finländarna är Alexander I den kejsare som sammanställde Borgå lantdag och upphöjde Finland till ett autonomt storfurstendöme.

Janet M. Hartleys (London School of Economics) biografi över Alexander I utkom 1994 och är därmed den nyaste västerländska biografien över en rysk kejsare. Arbetet har utkommit på förlaget Longman, i serien *Profiles in Power*, en samling biografier av varierande slag från Elisabet I till Fidel Castro. I samma serie ingår även Michael Roberts biografi över Gustav II Adolf, redan utgiven i en andra upplaga. Hartley har tidigare bl.a. publicerat en förtjänstfull artikel om ståthållarskapsförfattningen och rättsväsendet i Gamla Finland i *Historisk Tidskrift för Finland* 1982 (s. 78–100).

Av de många biografierna över Alexander I har ingen ännu i grundlighet överträttat N. K. Schilders *Imperator Aleksandr I, ego zjizn' i tsarstvovanie* i fyra delar (1897–98). Till de mera framträdande måste också räknas K. Waliszewskis *La Russie il y a cent ans: Le règne d'Alexander I:er* (Paris 1923–25), som huvudsakligen baserar sig på den klassiska källpublikationen om Rysslands utrikespolitik, *Recueil des Traités...*, utgiven fr.o.m. 1874 i 15 delar av F. F. Martens. Theodor Schiemanns klassiker *Kaiser Alexander der Erste und die Ergebnisse seiner Lebensarbeit*, (Berlin 1904) bildade den första delen av hans *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I*. Av de nyare biografierna kan nämnas *Alexander I: Tsar of War and Peace* (London 1974) av Alan Palmer och *Tsar Alexander I: Paternalistic Reformer* (New York 1970) av Allen McConnell.

Hartleys Alexander I är en konfliktfylld personlighet, kämpande med humana frihetliga värden och konstitutionalism mot den politiska realismen i det verkliga Ryssland. Tolkningar eller förklaringar av denna konflikt har i själva verket bildat stommen i de flesta biografier över Alexander I. Ett viktigt bidrag till bilden av kejsaren som gåtfullt "sfinxlik" har formulerats av Alexander Pusjkin.

I sin undersökning behandlar Hartley inte kejsaren med ett psykologiserande grepp och därför blir analysen av hans personlighet och världsbild i relation till hans gärning inte tillräckligt klarlagd. En mera ingående analys av tronföljarens uppföstran – t.ex. hela *education du Prince*-litteraturen – och den samtida kulturkontexten hade säkert tillfört nya drag i personporträttet. Hartley ser bl.a. Alexanders ofta uttryckta önskan att dra sig tillbaka som fåraherde till stränderna av Rhen som frustrerade utbrott över kejsarens mångahanda uppdrag och hovlivets ytlighet. Den romantiska epokens naturuppfattning med tillhörande pastorala uttryckssätt bildade en typisk semantisk kod, som måhända helt stod utan samband med Alexanders verkliga intentioner.

Den starka sidan i Janet M. Hartleys biografi är hennes goda kännedom om rysk inrikes- och utrikespolitik och ekonomi vid 1800-talets början. Däremot är den statsrättsliga analysen kring begreppet 'konstitution' mind-

re övertygande. Med skäl konstaterar Hartley, att Alexander I:s syn på konstitutionen avvek från samtida engelska och franska uppfattningar och att han stod helt främmande för Förenta Staternas författning. Alexander I och hans närmaste krets uppfattade grundlagen såsom under *l'ancien régime*: konstitutionalismen var ett lagbundet styrelsesätt, fritt från det demoraliserande godtrycket under en tyrann. Härmed avsåg Alexander sin far, Paul I, som med undantag av armén efterlämnat riket i ett kaotiskt tillstånd. Alexanders omfattande förvaltningsreform och grundandet av ministerier fr.o.m. år 1802 förklarar på ett naturligt sätt vad kejsaren avsåg med konstitution. Det var närmast fråga om ett manifest för en ny förbättrad styrelse, utgivet i Peter den Stores anda av statens främste tjänare, kejsaren. Alexanders informator Frédéric-César de la Harpe undervisade ingalunda tronföljaren i demokratisk parlamentarism, utan i "lagenligt styrelseskick". Sammankallandet av Borgå lantdag och grundandet av Regeringskanseljen i Finland kan förklaras med samma uppfattning av konstitutionalismen. Enligt *Rechtsstaat*-idén stadfäste Alexander för Finland tidigare privilegier och lagar och ständerna svor trohetsed till den nye kejsaren-storfursten. Hartley förklarar emellertid inte närmare, hur *Rechtsstaat*-tanken anslöt sig till Alexander I:s uppfattning om konstitutionen. Författaren ställer frågan, varför storfurstendömet ständer inte sammankallades för att besluta om den nya centralförvaltningen, trots att hennes tolkning av *Rechtsstaat*-statsformen och av Alexanders konstitutionalism skulle ha förutsatt detta.

Principen om den goda regenten, sådan den var rådande i Ryssland, uppfylldes vid Borgå lantdag genom ständernas ceremoniella tro- och huldhetsed och genom att kejsaren stadfäste alla tidigare fri- och rättigheter. Där emot var styrelsens organisation ett ärende som tillkom regenten och hans rådgivare, något som enligt *Rechtsstaat*-idén inte tillkom ständerna i Borgå. Tillsättandet av en regeringskanselj var ett uttryck för Alexander I:s konstitutionalism, enligt vilken en kanselj – sedermera Kejsarliga Senaten – tillsatt av en god och rättrådig furste tillsammans med hans ställföreträdare, generalguvernören, skulle överta storfurstendömet förvaltning. Det byråkratiska styrelseskicket, som i Finland fått bära en starkt negativ prägel, varade ända till 1863 års lantdag och var ur rysk synvinkel ett naturligt sätt att sköta förvaltningen, inte bara i Finland utan i hela imperiet.

Enligt Hartley framträdde Alexander I:s konfliktfyllda personlighet också i hans attityder till livegenskapen. Personligen godtog kejsaren inte livegenskapen, vilket framkom av olika beslut och åtgärder, även om författaren inte särskilt framhäver detta. Livegenskapen upphävdes i Estland, Livland och Kurland under 1810-talet, i det egentliga Ryssland stannade reformerna ännu på kommittéstadiet. Enligt Hartley berodde detta på motstånd från adeln, på att man beförde sociala "oordningar" i samhället vid en eventuell bondebefrielse och dessutom högre jordpriser. Livegenskapens upphävande och många andra samhällsreformer måste tråda tillbaka när Ryssland drogs in i de stora krigerna i Europa.

Det ryska nederlaget vid Austerlitz i december 1805 var ett personligt nederlag också för Alexander I. Han ville själv anföra de ryska styrkorna, i stället för den erfarne härföraren Michail Kutuzov. Ryssarna förlorade stort och efter Austerlitz var Napoleon och Frankrike oinskränkta segerherrar i Europa. Revanschen för Austerlitz kom först när Alexander I i mars 1814 tågade in i Paris som Europas obestridlige ledare, men minnet från nederlaget förföljde honom ständigt.

Ett och ett halvt år efter Austerlitz, i Tilsit i juni 1807, tvingades Alexander I godta Napoleons förslag till ett koalitionsfördrag. Europa indelades mellan de två kejsarna i intressesfärer, varefter Frankrike kunde koncentrera sig på att slå huvudfienden, England. Enligt fördraget fick Alexander I i uppdrag att tvinga Englands bundsförvant Sverige att aktivt gå med i kontinentalblockaden.

Hartleys beskrivning av det ryska anfallet mot Finland och 1808–09 års krig innehåller många fel och förenklingar. Författaren har inte utnyttjat ett enda av de i Finland eller Sverige utgivna otaliga arbetena eller ens någon av de allmänna framställningarna av Finlands historia på engelska. Hartley skriver t.ex. att Sveaborgs kapitulation i maj öppnade vägen till Helsingfors, även om ryssarna som känt belägrade fästningen efter att först ha erövrat själva staden. Hartley upprepar också, med en hänvisning till en biografi över A.A. Arakcjejev av amerikanen Michael Jenkins (1969), den felaktiga uppfattningen att ryssarna under generalerna van Suchtelen, Barclay de Tolly och Bagration i Finland skulle ha stött på motstånd enbart av bondeuppbåd och partigångare. I verkligheten sköttes försvaret av svenska ordinarie, uniformerade regementen och Finlands öde avgjordes i regelrätta operationer och fältslag.

Däremot behärskar Hartley bättre Napoleons anfall mot Ryssland och dess förspel, upptrappningen mellan koalitionen olika parter. Förutom av krigshändelserna framlägger Hartley en klar bild av den ryska hemmafronten, där man med ekonomiskt stöd av adeln ställde upp ständigt nya trupper och där prästerskapet spridde ut rykten om ett hemligt förbund mellan fransoserna och Antikrist. Ryssarnas reträtt, det totala nederlaget vid Smolensk och ockupationen av Moskva var hårda slag för Alexander. Han försjönk i en djup depression, men slaget vid Borodino, Napoleons återtag från Moskva och en kristen väckelse fick honom att resa sig igen.

Efter detta hade religionen ett avgörande inflytande på Alexanders liv, vilket kom till synes också i hans inrikespolitik och i hans planer på en kommande säkerhetspolitik för Europa. Under fälttåget i Europa 1813–14 mognade hos honom tanken på en Helig Allians, vars målsättning skulle vara ett statsförbund på kristen grund. Den österrikiske premiärministern Clemens von Metternich ansåg Alexanders förslag vara rent nonsens, men mycket användbart för att hålla tillbaka det franska inflytandet och för att slå ner interna revoltförsök i de allierades egna länder. Alexander I själv tog uppenbart sitt förslag om "... ett förbund av fred, endräkt och kärlek" på

djupaste allvar.

Alexander I:s religiösa väckelse gjorde att de interna reformerna i Ryssland avstannade. Många ryssar som vistats i Västeuropa under krigsåren och tagit del av franska och engelska uppfattningar om konstitutionalism och parlamentarism såg med förväntan fram emot initiativ från Alexanders sida till reformer i det ryska självhärskardömet. Efter Alexander I:s död reste sig besvikna reformanhängare till uppror i december 1825. Upproret kuvades utan större svårigheter. Dekabristernas uppfattning om konstitution avvek på helt avgörande punkter från Alexanders egen, vilket Hartley också övertygande påvisar. Alexander I var inte "den första dekabristen" även om Mihail Zetlin i sin bok *Decembrists* (1958) framfört detta.

I sin biografi över Alexander I ger Janet M. Hartley en bild av en konfliktfylld härskare, vars ideal hade krossats av samhällets och politikens hårda realism. Alexander övergav ungdomsårens reformpolitik efter Napoleonkrigen och sin religiösa väckelse; han blev politiskt reaktionär. Mer än något annat var han rädd för revolter på olika håll i Europa, underblåsta av franska revolutionära sammansvärjningar. Alexanders personlighet var trots allt kanske inte så tudelad som Hartleys biografi gör gällande. T.ex. kejsarens reformpolitik under 1800-talets första år följde exakt sin teoretiska referensram. Också de många tunga krigsåren satte sin prägel på hans karaktär. Under sådana omständigheter är det inte särskilt oväntat, att reformpolitiken avstannade.

Jyrki Paaskoski

Politiska och byråkratiska senatorer

Raimo Savolainen: *Suosikkisenaattorit. Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattorien menestyksen perustana 1809–1892*. [Favoritsenatorerna. Den ryske kejsarens välbevågenhet och de finländska senatorernas framgång 1809–1892]. Hallintohistoriallisia tutkimuksia 14. IX + 409 s., ill. Painatuskeskus. Helsinki 1994.

I sin avhandling försöker Raimo Savolainen utreda senatorernas "roll" och beskriva Kejsarliga Senaten genom att skärskåda dess ledamöter – i motsats eller som ett komplement till den (enligt författaren) tidigare rådande institutionshistoriska infallsvinkeln. Som sin främsta metod anför han inledningsvis ett omfattande utnyttjande av enskilda arkiv vid sidan av officiella handlingar. Den centrala frågan blir vilka senatorer (titeln infördes

visserligen först 1857) som blev "favoriter" och varför, vilka som avancerade i karriären och hugnades med belöningar framom andra.

Själva frågeställningen måste anses vara relevant, men begreppet "favorit" väcker misstankar. Termen är inlånad från andra förhållanden och avser vanligen personer – oftast dessutom av motsatt kön – som står i ett omedelbart och personligt förhållande till en regent eller någon annan ledande person. Beteckningen lämpar sig tämligen illa för att beskriva det som Savolainen är ute efter, nämligen motsatsen mellan en politisk och en byråkratisk karriär. Savolainen rör sig också i övrigt på ett tvivelaktigt sätt med en från journalistiken lånad vokabulär ("viska kejsaren direkt i örat" o.dyl.)

Arbetet har en föga utvecklad explicit teoretisk referens, som därtill är lösryckt från den egentliga behandlingen av ämnet; en implicit teoretisk referens har jag inte kunnat upptäcka. Författaren hänvisar visserligen inledningsvis till *N o r b e r t E l i a s* och hans studier av furstehoven, särskilt hos Louis XIV. Men Savolainen har studerat Elias mycket ytligt och inte alls satt sig in i Louis XIV:s hov – Elias behandlar hovets relationer och "nätverk" med hjälp av hertig Saint-Simons berömda memoarer, som Savolainen inte har läst.

Ett närmare tematiskt studium av absolutism och hovliv hade kunnat få Savolainen att inse, att hovet var Louis XIV:s system för att hålla adeln under kontroll och styra över den. Adeln företrädde en geografisk, historisk och administrativ decentralism, konungen hade absolutismens centralisering och effektivisering som mål. Detta var huvudfrågan också i Finland och därför har frågeställningen sin relevans, även om Finland saknade ett egentligt hov. Savolainen har nog insett aspekten med att "kontrollera och tämja" och en stor del av boken behandlar olika belöningar. Men i detta fall var det inte fråga om enbart "gunst" utan "vederlag". En dubbelriktning av det *politiska* systemet var rådande också i Finland; detta framhålls inte alls med önskvärd tydlighet.

Hovaspekten skulle ha förutsatt en analytisk beskrivning av det verkliga hovet i S:t Petersburg, där finländarnas, senatorernas och andras, andel skulle ha tagits fram. Genom att "favorisera" vissa personer och grupperingar i Finland kunde kejsaren kontrollera oppositionen och se till, att storfurstendömet's högsta skikt ställde sig bakom hans politik.

Som exempel på detta vill jag anföra fallet med general Ehrnrooth, som Savolainen framlägger som gåtfullt. Han har inte lyckats identifiera Ehrnrooth riktigt och inte heller förstå varför generalguvernören och andra av landets högsta ämbetsmän upprepade gånger under 1860-talet återkom till förslaget att upphöja honom till grevlig värdighet. Det gällde en framstående och lojal yngre officer, generalmajoren vid H.M. Kejsarens svit *Robert Ehrnrooth*. Av breven (i Riksarkivet) framgår ett faktum som Savolainen har förbiset: huvudpunkten var Ehrnrooths adoption inom hustruns grevliga ätt, de Geer till Tervik, som hade dött ut på svärdssidan. En förklaring till företaget måste vara den väsentliga frågan – outsagd men lätt att sluta sig

till – att regeringen behövde en politiskt lämplig person inom lantdagens främsta stånd och dess högsta klass, grevarna. Den enda politiskt aktiva greven med tillräcklig kapacitet i denna grupp var – för samtiden helt självfallet också utan namns nämnande – den oppositionellt sinnade greve Creutz, som sedermera sattes under kontroll och "deporterades" genom att utnämna honom till guvernör i Åbo. Frågan om att upphöja Ehrnrooth till greve tyder således inte på något intresse att belöna särskilt honom, utan på regeringens (kejsarens) behov av att få in en person med lämpliga åsikter i storfurstendömetns parlament. Detta framgår också av att Ehrnrooth avsåg sig äran, vilket han inte hade haft anledning till, om inte upphöjelsen hade varit förknippad med förväntningar på en kommande politisk roll.

Savolainen har alltför lätt avstått från att undersöka frågan och sett den bara som en gåta. Om han i stället noggrant hade studerat de Ehrnroothska ättartavlorna och de höga myndigheters brevväxling som han hänvisar till, så hade han kunnat komma underfund med denna aspekt, en central punkt i hela boken.

Här uppstår frågan om Senatens förhållande till lantdagen. Savolainen ser Senaten framför allt som ett ämbetsverk, men "favorit"-aspekten skulle ha förutsatt en överblick av dess politiska roll och framför allt en analys av de politiska rollerna vid ledamöternas utnämningar. Långt utförligare vore det skäl att dryfta, huruvida Senaten ursprungligen också var ett "överhus". "Favoritismen" företrädde således *politiken* och därmed Senatens ställning som representationsorgan – till sin sammansättning följde den ständsindelningen. Som ämbetsverk företrädde Senaten igen *byråkratin*. Denna aspekt hade kunnat ge en möjlighet till analogier eller att framhålla motsvarigheter till sentida politiska utnämningar eller till studier och debatt kring förvaltningens politisering eller politikens byråkratisering. Storfurstendömetns organisationsformer låg närmare Republikens organisation än man vanligen låter förstå.

Savolainen behandlar inte i tillräcklig utsträckning vad regeringen (kejsaren) försökte uppnå eller fick i gengäld med sina "favoriseringar" eller "belöningar". Den politiska bakgrunden för "favoritismen" blir därför hängande i luften och på ett missvisande sätt jämförbar med en egentlig favoritism. Denna senare form verkar ha förts på tal i Finland endast ifråga om generalen, friherre Casimir von Kothén, också i hans fall uppenbarligen utan orsak. (Det sades, att hans friherrinna och den unge tronföljaren Alexander Nikolajevitj skulle ha haft någon form av kortvarigt förhållande).

Savolainen framhåller hur Alexander I "erövrade sinnena i Finland" genom belöningar och utnämningar. Denna "erövring" var således politisk, ett införlivande, "köp", av den tidigare eliten. Statsrådet Ladau kunde ha behandlats som ett betecknande fall: en politiskt betydande person, som inte åtnjöt elitens förtroende (förutom kejsarens), och som därför åsidosattes.

Särskilt belysande är fallet med geheimerådet, friherre Walleen. Denne kumulerade alla de möjligheter som karriären, symboliska belöningar (titlar

och ordnar) och ekonomiska belöningar kunde ge – men som prokurator förmådde han också garantera att regeringens politik översattes till den finländska legalismens språk. Genom sin auktoritet fick han den övriga eliten att godta sin egen tolkning. Walleen var således en "favorit", men hans "gunst" var snarare ett vederlag för en politiskt betydande insats. (Enligt uppgifter av sin far har E.G. Palmén redogjort för alla de – delvis mycket överraskande – ekonomiska fördelar som Walleen blev delaktig av). På motsvarande sätt kunde man ha lyft fram ärkebiskop Tengströms och de övriga biskoparnas rikliga belöningar och nådevedermälen; på sitt viktiga arbetsfält drog de försorg om att folket förhöll sig lojalt.

Walleen och Tengström *höll samman*, i likhet med en del andra centrala personer, stora delar av storfurstendömet elit: de utnyttjade sin personliga intelligens och skicklighet, sina släktförbindelser och övriga sociala band samt en vidlyftig gästfrihet och hovhållning. På sätt och vis kunde de kanske också röra sig med ett "hot", genom att låta förstå hur deras förbindelser på högsta ort kunde inverka. Det var därför av vikt att belöna just dem, vilket inte innebar favoritism utan gentjänster.

Genom att se saken från ett politiskt perspektiv skulle också Senatens interna släktsystem bli förståeligt. Savolainen har utrett släktförbindelserna förtjänstfullt. Han har emellertid inte upptäckt, att A. Schuman behandlade samma sak rätt utförligt redan för omkring hundra år sedan i olika tidningar och i sin bok *Nu och förr*, visserligen med en något annan gruppering av släktkretsarna. Särskilt G. Suolahti, K. Wirilander och M. Klinge har tidigare fäst uppmärksamhet vid släktskapssystemen i Finland.¹ Deras resultat hade gett anledning till mera omfattande jämförelser än vad som företagits i boken. Som släktsamfund var Senaten ingalunda enastående. En jämförelse över Senatstorget, till universitetsvärlden, hade för den ifrågavarande tiden varit på sin plats. Släktskap var – också då – en naturlig och i många avseenden funktionell form av rekrytering. Nu lämnas frågan i någon mån öppen, om Senatens släktnätverk också omfattade andra ämbetsstater – själv har jag påvisat Universitetets, domkapitlets och hovrättens gemensamma släktkretsar under den tid universitetet ännu verkade i Åbo. G. Castréns och särskilt Alexandra Ramsays forskningsresultat rörande societetskretsarnas struktur borde ha kommit till synes: den filantropiska organisering som Ramsay har påvisat följde och uttryckte också strukturerna inom Senatens värld.²

¹ Gunnar Suolahti, *Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen* (Helsingfors 1927); Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Nordiska museets Handlingar 98 (Stockholm 1982); Matti Klinge et al., *Kungliga Akademien i Åbo. Helsingfors Universitet 1640–1990, del 1*. (Helsingfors 1988).

² Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 144, (Helsingfors 1993).

Släktförbindelserna, absolutismen, hoven och klientsystemet har ofta behandlats ur en historisk-sociologisk synvinkel, aspekter som är aktuella inom forskningen på kontinenten. Det samma gäller *offentligheten* (Öffentlichkeit): Savolainens beskrivning av hur senatorerna "ständigt höll sig synliga" och av senatorerna som "stjärnor i societetslivet" i Helsingfors innehåller inga explicita eller implicita observationer eller jämförelser av sociologisk typ, inte heller analogier till senare "ständigt synliga" senatorer/ministrar. Skildringen av societetskretsarna är inte i tillräckligt hög grad förankrad i E.-M. von Frenckells banbrytande undersökningar.³

Ytterligare bör påpekas, att Savolainen inte har noterat senatorernas tydliga indelning i "lojala" och "oppositionella" senatorer redan 1860, då de senare identifierade sig med den nya politiska kraft, som under namn av "allmänna opinionen" började göra sig gällande i akademiska och borgerliga kretsar – trots att detta påvisats av forskningen för länge sedan.⁴ Sedd ur olika synvinklar var Senaten således mera politisk än Savolainen har insett eller åtminstone explicit framfört, men det politiska framträdde före brytningen åren 1860-61 på ett annat sätt än senare. Avhandlingen gör inte en tillräcklig skillnad mellan epokerna.

Arbetets allvarligaste brist är den begränsade eller ytliga litteraturkännedomen och den därav följande begränsningen av frågeställning, jämförelser och förklaringar.

Savolainens avhandling är till sitt yttre och i allmänhet till sitt grafiska utförande sällsynt vacker i sin genre: valet av omslagets färger kan ses som en förtjänstfull symbolik (S:t Wladimir-ordens färger). Arbetets inre skönhet förvanskas av otaliga pinsamma språkfel. De är otillåtet många, t.o.m. i svenskan för att inte tala om franskan, t.ex. på sidorna 110-111 som behandlar den för bokens allmänna innehåll väsentliga frågan om hierarkierna mellan titulaturer och tilltalsformer (dock utan att observera, att samma personer skriver på olika sätt till varandra i sina olika egenskaper). "Neapel" är inte Nepal på finska utan Napoli o.s.v.

Även om Savolainens teoretiska insikter och allmänna beläsenhet inte verkar vara särdeles omfattande, rör han sig trots det med frågor som är aktuella och av vikt för forskningen. Själva huvudidén – att genom personstudier försöka sammanställa olika ämbets- och statusegenskaper och se de agerandes personliga ställning och familjeliv som en helhet – är både viktig och riktig. Det har också krävt ett visst mått av kurage att i så hög grad ägna sig åt det slag av symbolverklighet, som de dominerande historiker-kretsarna hos oss inte alls har velat erkänna. På sätt och vis är boken en stor

³ Ester-Margaret von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1812-1827* (Helsingfors 1943) samt fortsättningen *Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1827-1832*, (Helsingfors 1947).

⁴ Matti Klinge, *Studenter och idéer, del II. Studentkårshistoria vid Helsingfors Universitet 1853-1871*. (Helsingfors 1971, fi. utg. 1967).

materialpresentation, där systematiseringen och tolkningen ännu är på hälft. Som en positiv faktor måste också framhållas det intresse och den arbetsglädje som framträder i texten, författaren serverar med en viss entusiasm alla de detaljer och olika liaisoner han har påträffat.

Som förtjänstfulla drag i Savolainens avhandling framstår den stora mängden fakta – ett resultat av flitigt och nitiskt arbete – samt de många nyttiga klassificeringarna, av vilka en del dock kunde diskuteras.

Avhandlingens bästa partier behandlar Senatens förhållande till övriga statsorgan. Detta åskådliggörs genom att beskriva de många turerna i beredningen och behandlingen av sjölagen (given 1873). Ytterligare behandlar Savolainen Senatens "arbetseffektivitet", ärendenas behandlingsgång i tid och Senatens övriga arbetsformer.

Beskrivningen av den kollegiala behandlingen av ärendena är detaljerad och på många punkter klarläggande, även om man också här kan undra, hur långt Savolainens andliga avstånd är till Universitetet, där den kollegiala behandlingens praxis kunde ha studerats också i nutiden. Kollegialitetens anknytning till domstolsväsendet och till traditionen från de ecklesiastiska och akademiska konsistorierna hade förtjänat att framhållas. Savolainen påvisar verkligen konkret och detaljerat och genom en stor arbetsinsats också kvantitativt, hur ärendena behandlades av senatorskollegiet, hur fördelningen av uppgifter och ansvar fördelade sig mellan yngre och äldre ledamöter, likaså jävighetsproblematiken. Analysen är nyttig också för alla andra som studerar funktionerna hos kollegiala organ. – Men denna fråga kan redan hänföras till den uppfattning av Statens, som inbegriper hela dess tjänstemannakår och inte bara senatorerna, och där arbetets övergripande problematik *favorit*-aspekten, saknar betydelse.

Matti Klinge

Statistiken i Finland

Georg Luther, *Statistikens historia i Finland till 1970*. Statistikcentralen. 380 s. Helsingfors 1993. Även på finska: *Suomen tilastotoimen historia vuoteen 1970*. 382 s. Helsinki 1993.

Statistiken har blivit ett av de viktigaste styrmedlen i vår tids samhälle. Få samhällsfrågor avgörs utan att de analyseras i numeriska termer. Trots statistikens nära anknytning till regering, stat och förvaltning har den i huvudsak bevarat allmänhetens förtroende, låt vara att det bland beslutsfattare och medborgare finns en viss misstro mot statistikens budskap – ibland uttryckt i "den folkliga visdomen": lögn, grov lögn, statistik. När det inte är fråga

om ren populism uttrycks här en hälsosamt källkritisk inställning till hur statistik insamlas, behandlas och framläggs. För den som vill veta hur detta gått till finns numera en utmärkt historia och handledning, Georg Luthers arbete om statistikens historia i Finland.

Arbetet lyckas med något sällsynt, att samtidigt vara lärdomshistoria, förvaltningshistoria och ett viktigt bidrag till samhällsdebattens historia. Arbetet ger nämligen en utredning över hur statistiken uppfattats och analyserats, hur synen på statistik förändrats, hur metoder och statistiska publikationserier utvecklats. Dessutom är boken förvaltningshistoria där vi får veta det mesta om förhållandena inom det ämbetsverk som under största delen av sin historia hette statistiska centralbyrån, men också om statistikproduktionen före dess tillkomst och inom de ämbetsverk som handhaft delar av Finlands decentraliserade statistikproduktion.

Luther tar sats från 1700-talet och går fram till 1970 då statistiska centralbyrån mot sin egen mycket deciderade vilja omdöptes till statistikcentralen – verkets chef höll i ett år Finlands flagga på halv stång på sitt skrivbord.

Under 1700-talet avsåg statistik icke-numerisk statsbeskrivning. Småningom började man presentera information i tabellform, såsom i dansken J.P. Anchersens framställningar, men fortfarande vanligen utan siffror. Numeriska beräkningar förekom, men i form av sekreta översikter över skatteintäkter och befolkning – det svenska tabellverkets resultat var ursprungligen statshemligheter. Som de äldsta statistikformulären i det svenska riket betecknar Luther kommerskollegii "generalpersedelextract" för tullkamrarnas rapportering av utrikeshandeln.

Statistik som statsbeskrivning hade ett nära samband med politisk aritmetik och historia; många av de tidiga statistikerna var historiker. A.L. Schlözer formulerade synsättet i den pregnanta satsen: "statistik är stillastående historia och historien fortlöpande statistik". På denna ståndpunkt förblev statistiken länge också i Finland såsom Gabriel Reins "statistik" över Ryssland, Finland samt Kuopio och Uleåborgs län. Småningom ändrades inställningen, C.C. Böcker insamlade numerisk information och F.J. Rabbe kunde på sin ålderdom 1874 konstatera att han "offrat sin kraftfullaste ålder på att excercera siffrornas legioner".

Småningom omformades statistiken till en matematisk vetenskap, men universitetsstatiken i Tyskland opponerade sig mot de "tabellknektar" som reducerade den ädla statsbeskrivningen till ett skelett av siffror som inte kunde uttrycka folksjälen egenart. Som Luther visar gick statistikproduktionen och "universitetsstatiken" därefter olika vägar. Den statistiska centralkommissionen i Belgien blev en modell för andra europeiska länder. Fram till 1910-talet sysslade statistiska centralbyrån i Finland främst med att sammanställa löpande statistik på basen av material från präster och förvaltningsorgan, utan närmare analys eller forskning. Med tiden blev statistikens samband med planering och dess roll som styrmedel allt starkare – Luther nämner som exempel indelningen i valkretsar, språklagen, befolk-

ningsprognoser, pris- och levnadskostnadsindex samt bärkraftsklassificering, vilka alla förutsätter statistik.

Den ganska elementära universitetsundervisningen i statistik inom nationalekonomin räckte inte långt. Universitetsforskningen återvann initiativet först genom utvecklandet av avancerade matematiska metoder, bl.a. för sampling, vilket revolutionerade statistikproduktionen. Det är kanske typiskt att metoderna först utvecklades för naturvetenskapernas behov, i Finland för skogstaxering. Samtidigt blev också statistiken ett etablerat universitetsämne som levererade expertis och utbildade statistiktjänstemän. Den andra stora revolutionen inom statistikproduktionen var den tekniska utvecklingen som accelererade från de första hålkortsmaskinerna 1923 för inkomst- och förmögenhetsstatistiken. Den har dock synbarligen inte i nämnvärd grad inneburit personalbesparingar; inom denna sektor noterar man byråns påfallande många och tidiga kvinnliga räknebiträden (från 1866). Utvecklingen hittills kulminerade med datorernas genombrott som möjliggjorde registerbaserad statistik, en övergång till det datorbaserade "arkivstatistiska systemet", som har aktualiserat sekretessfrågor och hemlighållande av statistikinformation på ett nytt sätt. Samtidigt har de nya metoderna aktualiserat en helt ny kommersialiseringsproblematik. Nästan vilka data som helst kan fås fram, frågan är vem som kan betala.

Luthers framställning framskrider kronologiskt med 1867, 1917 och 1945 som gränsår. För de olika perioderna ges först en bild av statistikens utveckling internationellt och metodologiskt, statistikverkens organisation, utvecklingen av statistikens huvudgrenar samt chefer, personal, arbetsvillkor, löner, publicering och internationella kontakter. Särskilda avsnitt får omorganisationer, kris- och krigsår. De olika huvudavsnitten avslutas med klara sammanfattningar och översikter. Framställningen knyts konsekvent både till vetenskapshistorien och samhällsförhållandena, såsom krigens faderskap för prisstatistik, levnadskostnadsindex som beaktade svartabörspriser, specialundersökningar om förbudslagens effekter, statistiktjänstemännens problem med sina ryska kolleger vid internationella kongresser och mycket annat.

Statistikens historia ger en mängd information om stora och små ting som det är omöjligt att göra rättvisa i en recension, men några genomgående temata framträder. Ett är spänningen mellan centralisering och decentralisering. När den provisoriska statistiska byrån inrättades 1867, ställdes på ordinarie fot 1870 och blev centralbyrå 1884 innebar detta inte att all statistikproduktion koncentrerades. Redan 1871 tillkom järnvägarnas statistikkontor och byrån ansåg själv att det var bättre att ett flertal statistikgrenar skulle handhas av de specialämbetsverk (tullstyrelsen, sparbanksinspektionen, skolstyrelsen, prokuratorsexpeditionen m.fl.) som administrerade respektive förvaltningsgren. På detta sätt skulle verken med sin specialkompetens bli ansvariga för basuppgifternas riktighet. Centralbyråns uppgift blev därmed att koordinera och ge ut resultaten i *Bidrag till Finlands officiella statistik* och

andra publikationer.

Som Luthers instruktiva tabeller visar ledde systemet till att det fanns fler statliga statistiktjänster vid andra verk än vid centralbyrån (4 resp. 12 1914 och totalpersonal 129 resp. 232 1941). En hel del statistik sammanställdes också av kommittéer såsom subkommittén för den obesurtna befolkningen eller av enskilda tjänstemän som specialuppdrag såsom August Hjelts och G.R. Snellmans undersökningar av arbetsförhållandena. Tidvis, bl.a. under 1920-talets inbesparingssträvanden, har man försökt centralisera statistiken, vilket har lett till omorganisationer, som Luther översiktligt beskriver.

Med centraliseringsproblematiken sammanhänger även evighetsfrågan om ett rådgivande organ för koordinering och utveckling av statistiken. Åren 1870-1884 fanns en statistik centralkommission av högt uppsatta och upptagna ämbetsmän, som var så svåra att samla till sammanträde att byråns chef till sist var lättad att bli av med "barlasten". Koordineringsbehovet kvarstod, men sköttes genom informella kontakter, som underlättades av tjänstemännens rörlighet mellan statistikverken – den enda officiella konferensen mellan verkens chefer hölls 1943. Övriga statistikverk och deras huvudmän, d.v.s. ministerierna motsatte sig centralisering, men 1954 infördes åter ett statistiskt råd. Med denna osäkerhet har också följt att landets centrala statistiska ämbetsverk administrativt har underlytt ett flertal av senatens expeditioner och statsrådets ministerier.

Som Luther påvisar var namnändringen 1971 en del av en genomgripande kris med politiska slitningar ("företagsdemokratiexperiment", utlokaliseringshot m.m.) och utnämningar. I detta fall var det också fråga om att finansministeriet stäckte verkets ambitioner att betona forskningen; framom rollen som sanningssökare betonade ministeriet rollen som informationsproducent. Samtidigt måste verket konkurrera med intresserorganisationernas forskningsinstitut. Denna motsättning kan också spåras i andra sammanhang i verkets historia och Luther konstaterar välmotiverat att en statistikproduktion där statistikerna inte bereds möjlighet att analysera och diskutera sina produkter nödvändigtvis måste förstelnas. I detta avseende kan statistikcentralen jämföras med det som traditionellt kallas "de lärda verken" (museiverk, riksarkiv, nationalbibliotek), vilka alla fått se sin roll i allt högre grad omdefinierad från forskningsbaserade mångsidiga aktiviteter till teknisk service.

En annan återkommande fråga är befolkningsstatistiken. På detta område kunde det svenska riket peka på gamla traditioner och den 1756 upprättade tabellkommissionen betecknas som världens första myndighet med statistikarbete som huvuduppgift. Statistikgrenens senare historia kännetecknas emellertid av en rad frustrationer. En av dem sammanfattar Luther med orden: "Det stelnade registersystemet sköttes i Finland av ett prästerskap, som med stöd av sekelgamla privilegier gång på gång omintetgjorde föreslagna förbättringar av registren och statistikrapporterna". En annan orsak

var statens oginhet, som också tog sig uttryck i en förbluffande snålhet i fråga om statistiktjänstemännens deltagande i internationellt samarbete. I kombination med andra omständigheter ledde sparsamheten till att Finland då den första egentliga folkräkningen äntligen genomfördes 1950 befann sig i samma europeiska restkategori som Albanien och lilleputtstaterna.

Statistikens historia i Finland är ett mönstergillt historieverk över ett ämbetsverk, en vetenskaplig disciplin och en samhällssektor. Det enda man kan beklaga sig över är att de många illustrationerna med exempel på statistikens grundmaterial, råmaterial och slutprodukter är så blekt tryckta att de ibland är oläsliga. Det är förvisso en småsak jämfört med bokens övriga rikedom.

Max Engman

Geografen Topelius

Allan Tiitta, *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede* [Gråstenens land. Zacharias Topelius och Finlands geografi], Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 147, utg. av Finska Vetenskaps-Societeten. 424. Helsingfors 1994.

Våren 1854 utsågs skalden och journalisten Zacharias Topelius (1818–1898) överraskande till e.o. professor i Finlands historia vid Helsingfors universitet. Topelius ställdes genast inför ett vad man idag kunde kalla vetenskapspolitiskt val: skulle han ta upp kampen om studenternas gunst med den etablerade historieforskaren Gabriel Rein, eller skulle han som sitt eget föreläsningsområde välja geografin, under 1800-talet närmast en hjälpvetenskap till historien? Topelius valde geografin, och kring detta ämne kom han sedan att i det närmaste oavbrutet föreläsa från hösten 1854 till 1861. År 1871 återupptog Topelius föreläsningarna i geografi, vilkas direkta mål kan sägas ha varit att skapa ett fundament för den finska självuppfattningen.

I Topelius efterlämnade föreläsningsmaterial kan man urskilja vissa huvudtemata som särskilt tycks ha fascinerat honom själv. Exempel på sådana temata är landhöjningsproblematiken, skogsskövling, växtlighet och frågan om Finlands "naturliga gränser". Dessutom ägnade Topelius uppmärksamhet åt landets befolkning och ekonomi samt åt Finlands ställning i förhållande till andra länder.

Zacharias Topelius betydelse för präglandet av en distinkt Finlandsbild kan knappast överskattas. I flera populärt anlagda verk, bl.a. *Finland framställt i teckningar* (1852), *Naturens bok* (1856) och *Boken om vårt land* (1875), såg han som sin uppgift att ge framförallt de finländska barnen, de

kommande vuxna, en lättfattlig bild av hur landet vuxit fram och formats av bl.a. geografiska och historiska omständigheter. Topelius ägde den sällsamma förmågan att kunna förenkla utan att för den skull fördumma, och det är väl närmast mot bakgrund av denna förenklande mission Topelius namn lever kvar i dagens Finland.

Det finns dock också en annan Topelius än den uttalat förenklande skalden och sagoberättaren. Denne Topelius var en i det stora hela skarpsynt och logiskt tänkande historiker och samhällsanalytiker, oupphörligt sysselsatt med det samtida världsskeendet och i sitt eget tänkande präglad av andra stora nordiska och europeiska tankearistokrater. Denne Topelius, tänkaren och syntetisören, finns arkiverad i bl.a. Helsingfors universitetsbibliotek, och det är ur dessa arkiv geografen Allan Tiitta hämtat primärmaterial för sin allmänt taget högst läsvärda avhandling *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*.

I centrum för *Harmaakiven maa* står Topelius universitetsföreläsningar i den form de nu finns bevarade. Kvantitativt sett är det inget anspråkslöst material Topelius lämnat efter sig. Enbart föreläsningarna uppgår till över 3500 tätt handskrivna sidor, och det säger sig självt att en sammanfattning av detta material kan förorsaka vissa problem. Detta i all synnerhet som föreläsningarna följer en strikt kronologisk indelning och sålunda också avspeglar en distinkt kumulativ utveckling i såväl Topelius egen filosofi som i hans vetenskapliga världsbild.

Tiittas avhandling är strukturellt sett relativt väldisponerad. Kanske hade avhandlingen vunnit i klarhet genom en strängare komprimering, genom ett mera syntetiskt presenterande av innehållet i just föreläsningarna. Tiitta har i sin text påverkats av Topelius böljande vegetativa stil och sedan inte lyckats frigöra sig från detta snärjande inflytande. Som avhandlingen nu är upplagd, med en otvetydig kärna i ett återgivande av föreläsningarnas idéstruktur, har refererandet bidragit till att sidantalet vuxit, att upprepningarna är legio och till att idéinnehållet aningen fördunklats.

Tiitta är närmast att betrakta som vetenskapshistoriker, men han har en idéhistorikers grepp. Ibland kan man inte värja sig för misstanken att Tiitta under nuvarande rubrik påtagit sig en alltför omfattande uppgift. Långa exkurser kring Topelius hållning i exempelvis språkliga och sociala frågor ger avhandlingen ett splittrat intryck, som bara förstärks av dess omfång. Det hade varit önskvärt med en klarare fokusering, och kanske också en specifikare problemställning, eftersom Tiitta nu ganska obehindrat glider in på och framförallt över en del av de mer problematiska elementen i Topelius idévärld.

Tiitta tecknar i sin avhandling bilden av en Topelius som i vetenskapligt hänseende snarare präglades av den snabba journalistiken än av den långsamma forskningen. Professorn verkar inte ha varit särskilt insatt i samtida vetenskaplig diskussion, men denna möjliga brist kompenseras å andra sidan av ett livligt och associativt intellekt. Influenser för sin syn på geogra-

fin som först och främst historiens systervetenskap tycks Topelius ha fått av den svenske historieforskaren E.G.Geijer (1783–1847), medan exempelvis påverkan från Alexander von Humboldt(1769–1859) och Carl Ritter (1779–1859) återspeglas i rent metodologiska val.

Topelius kunde aldrig acceptera den darwinistiska evolutionsläran, eftersom den ifrågasatte den bärande topelianska idén om en Gud som skapat jorden för människan, och att allt som på denna jord hände endast avspeglade Guds stora vishet. Liksom Snellman, Lönnrot och Yrjö-Koskinen förvarade också Topelius med kraft den bibliska skapelseslärans budskap.

Karakteristiskt för Topelius beskrivningar av Finland var enligt Tiitta en strävan att sammanföra och förena landet och landets invånare till en levande helhet, till symbolvärldens "Suomimö" (som professor Aim o Reitala för tioalet år sedan skrev en mycket läsvärd bok om). Denna Suomimö var resultatet av en lång process, där element av Guds styrande hand, naturens inverkan och den gemensamma upplevda historien blandades samman. Finländarna var i Topelius ögon ett grått, sorgmodigt men också strävsamt folk, som med hjälp av Gud och genom hårt arbete skulle komma att övervinna också de största svårigheter.

Topelius var en sann romantiker i den meningen att han uppfattade världsalldet, och därmed också Finland, dess invånare och geografi, som en enda stor organism, där allt påverkade allt, där varje liten enhet hade sin givna funktion i det hela. Av denna uppfattning följde (i snellmansk anda) en fokusering på statsorganismen och dess betydelse. För Topelius var gränsen mellan Storfurstendömet Finland och Ryssland egentligen en kulturgräns, och Topelius ansåg att den politiska gränsen på grundval av biologiska och etnografiska faktorer i själva verket hade bort löpa betydligt längre österut än den dåvarande gränsen. Enligt Tiitta bidrog Topelius genom föredrag och artiklar därför också till att i stor utsträckning popularisera det år 1848 myntade begreppet "Stor-Finland".

Topelius geopolitiska grundidé var att landet Finland alltid utgjort en länk mellan "den europeiska nordens occident och dess orient", att landet alltid också utgjort ett stridsäpple för dessa båda poler, men sedermera format "en medlande, försonande länk mellan österns och västerns kultur". Detta grundläggande synsätt tillämpade Topelius såväl på historiska, politiska, geografiska som allmänmänskliga förhållanden.

Topelius uppfattning om geografins väsen präglades av flera komponenter, av vilka Tiitta särskilt lyfter fram det porthanska faktainsamlade arvet samt den romantiska historieskrivningen med dess teleologiska, environmentalistiska och nationellt fixerade drag. Helt i enlighet med impulser från den högt beundrade Carl von Linné sammanvävde Topelius sin geografiska grundsyn med en mystiskt och religiöst präglad allmän vetenskapsuppfattning, där alla naturens till synes obetydliga element sågs som besjälade och laddade med budskap om människolivets och jordens utveckling.

Topelius Finland var ett för det finska folket av Gud utvalt land, och

detta folks historiska uppgift i denna världen var att utbreda odlingen, den andliga och den fysiska, så långt norrut som möjligt. Argumentet fann sig väl i tiden, och Topelius hade, inte helt oväntat, tagit intryck av den svenske naturfilosofen Israel Hwasser (1790–1860), som i sin skrift *Om allianstraktaten mellan Sverige och Ryssland 1812* (1838) bl.a. hade sett Finland som framtidens förlovade land.

Men, och detta är väl ett rätt betydelsefullt men; vilken Gud är då detta som samtidigt tillåter åtminstone två utvalda folk (judarna och finnarna) samtidigt befolka jorden? Vilken religionsfilosofisk, vilken ideologisk strömning representerade Topelius på denna punkt? Vad hade i sammanhanget varit viktigare: en för avhandlingens struktur mer konsekvent problematisering av den topelianska gudsbilden som fundament för en geografisk (och historiefilosofisk) doktrin, eller en i och för sig intressant parallellisering av den topelianska idévärlden med sentida drömmar om ett Stor-Finland? Svaret är inte givet och måhända står det endast att söka i den stjärnehimmel där Topelius under sin ålderdoms höst fann så mycken tröst. Som läsare hade man kanske ändå väntat sig en åtminstone antydande utredning kring Topelius statsorganistiska (geopolitiska?) fundament, ett tänkande där han inte bara på ett uppenbart sätt tangerar Hegel (som nog nämns i annat sammanhang), utan väl också går in i en åtminstone indirekt polemik med positivisterna Auguste Comte.

Under läsningen av avhandlingen drabbas man ibland av känslan att Tiitta nog kunnat göra mer i idémässigt hänseende, men av olika diskursiva orsaker bestämt sig för att stanna vid antydningar. Som sammanfattare och uttolkare av en lång kultur- och vetenskapshistorisk diskussion intar *Harmaakiven maa* dock en högst betydelsefull plats i den vetenskapliga litteraturen.

Nils-Erik Forsgård

Finnarna i Sverige, del 2

Kari Tarkiainen: *Finnarnas historia i Sverige 2. Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944*. Finska Historiska Samfundet och Nordiska Museet. 445 s. Jyväskylä 1993.

Denna del av finnarnas historia i Sverige omspanner ett fångslande skede, som börjar med den tämligen lugna perioden efter tvångsskilmässan 1809, när Finland blev storfurstendöme inom det ryska imperiet, och spänner över nästan ett och ett halft sekel framåt, innefattande det nationella uppvaknan-

det samt de dramatiska åren av språkstrid, motstånd mot ryskt förtryck, inbördeskrig och slutligen andra världskrigets påfrestningar.

Problemet att skilja på finnar och finlandssvenskar i framställningen har Kari Tarkiainen löst genom att benämna båda grupperna finländare. Hans undersökningsperiod innehåller många yttringar av finländska kontakter samt finländsk inflyttning, och här tas också de äldre finska minoriteternas situation i Sverige med. Ländernas långvariga gemensamma historia har medfört ett migrationsmönster, där Sverige även senare spelat stor roll som flyttningsmål. Inte minst gäller detta efter andra världskriget och införandet av den gemensamma nordiska arbetsmarknaden, ett skede som dock hör till nästkommande del av detta verk.

Tarkiainen klargör inledningsvis att flyttningarna till Sverige självfallet endast utgjort en del av den omfattande inrikes och utrikes mobilitet som präglat det finska samhället. Vissa tider dominerade även andra utrikes flyttningsmål; under 1800-talets första hälft begav sig exempelvis stora mängder finländare till S:t Petersburg, senare kom vägen av utvandrare som sökte sig till Amerika.

Författaren framhåller svårigheterna i ett arbete av detta slag att redovisa det inom en sammanhållen teori. Här finns nämligen så mycket av kontakter fram och tillbaka över Bottenhavet samt så många olika flyttarkategorier och dessutom tar han med så mycket av personhistoria, att det har blivit förståeligt svårt att inordna framställningen i en övergripande frågeställning. Ämnet är, enligt författaren, helt enkelt "inte lämpligt för stora synteser och teoribyggen".

Man kan ju alltid diskutera vad som skulle vara den bästa uppläggningsen för en bok av detta slag. Som den nu är kommer stoffet ibland in på ett osammanhängande sätt och framställningen kan stundom verka något yvig. Man frågar sig därför, om de långa linjer och sammanfattande slutsatser, som författaren drar i slutet av boken om den finländska flyttningens karaktär, skulle ha kunnat utgöra en grund för en mer tematisk och problemcentrerad framställning. Kanske hade en lösning varit att presentera boken i två delar; en teoretisk och problemformulerad som behandlade flyttningarnas omfattning och struktur och en som koncentrerades på det personhistoriska inslaget. Detta förslag framförs dock med reservationer och respekt för alla de svårigheter som erfarenhetsmässigt ligger i att på bästa sätt disponera en bok av detta slag.

Nu väljer Tarkiainen en kronologisk ram, uppdelad i tre huvudkapitel. Det första behandlar tiden från freden i Fredrikshamn 1809 till Krimkriget, det andra går fram till självständigheten vid årsskiftet 1917/18 och det tredje och sista omfattar tiden fram till andra världskrigets slutskede. Insprängda är dessutom två andra innehållsrika avsnitt: det ena om skogsfinnarna och det andra om finnarna i Tornedalen. I vart och ett av dessa kapitel försöker han ge kvantitativa uppgifter om den finländska befolkningen samt på en del punkter även redovisa dess sociala struktur och inflyttarnas geografiska

bakgrund. Till detta kommer sedan utförliga avsnitt om olika finländska grupper i Sverige. Som exempel kan nämnas ämbetsmän, militärer, studenter, tjänstefolk, sågverksarbetare vid norrlandskusten, landsförvisade, flyktingar samt också vetenskapsmän, konstnärer, författare och tidningsmän. Dessutom innehåller boken en mängd livfulla och intressanta personhistoriska presentationer.

För de kvantitativa studierna innebär det stora forskningsfältet betydande problem. Finländarna har visserligen varit koncentrerade till vissa områden i Sverige men också funnits utspridda över landet, varför det innebär svårigheter att avgränsa dem som en enhetlig grupp, i synnerhet som det rör sig om en lång tidsperiod. Tarkiainen har därför nöjt sig med, som han säger i förordet, att för denna del av studien "fånga in grupper och individer", d.v.s. koncentrera de kvantitativa beräkningarna till begränsade tidpunkter och områden.

Han gör det genom att från kyrkoboksmaterialet i finska församlingen i Stockholm beräkna medlemmarnas antal. Detta genomförs åren 1821–30, då finska församlingen omfattade cirka 9000, 1872–86, då det fanns upp mot 3500 medlemmar samt 1920–40, en period då församlingens medlemsantal i genomsnitt låg på knappt 2000 personer.

Under åren 1821–30 grupperas de finlandföddas hushåll i Stockholm i sociala kategorier, varvid de gifta kvinnorna har förts till mannens yrkesuppgifter. Härvid får Tarkiainen fram tre antalsmässigt dominerande grupper: den största var hantverkare (27%), följd av sjömän (22%) och en grupp som han kallar "högre social klass" (20%). Övriga sociala grupper svarade enligt denna beräkning endast för en knapp tredjedel av församlingens medlemmar. De utgjordes av arbetare (14%), lägre tjänstemän och lägre militärer (10%) och tjänstefolk (7%).

Andelen tjänstefolk framstår som låg i denna statistik, något som förklaras av att majoriteten var ogifta personer. Sedan 1700-talet hade Stockholm haft en mycket stor inflyttning av finländskt tjänstefolk, både män och kvinnor. De finns förda i en särskild längd, som också bearbetats av Tarkiainen. Likaså har han gjort en studie av de resande mellan Finland och Sverige grundad på passjournalernas uppgifter under första hälften av 1800-talet.

Analyserna kunde dock ha drivits längre. Likaså kunde redovisningen av det kvantitativa materialet ha fått en mer konsekvent rubricering och mer systematisk anvisning av källor, något som skulle ha underlättat för läsarens förståelse. Kartmaterialet är däremot genomgående mycket bra. Självfallet måste ett arbete av denna omfattning i hög utsträckning bygga på andras tidigare undersökningar. För den senare delen av framställningen har Tarkiainen exempelvis använt sig av Eric De Geers och Holger Westers forskning om finländare i Sverige.

Stockholm har av tradition varit ett viktigt flyttningsmål för finländare. Ändå utgjorde huvudstadens finländska befolkning endast en del av dem i

landet som helhet. Att komma åt de sistnämnda skulle kräva nästan orimliga arbetsinsatser. Inte heller har detta varit lätt beträffande de två sedan långt tillbaka etablerade språkminoriteterna: skogsfinnarna och tornedalsfinnarna. Här har Tarkiainen måst utnyttja vad han kallar "extraordinära engångskällor". Vad gäller den förstnämnda gruppen refererar han till de uppteckningar av skogsfinnar (grundat på deras kunskaper i finska språket) som gjordes av Carl Axel Gottlund 1822–23. Denne påstod dem vara 25 000 personer, vilket givetvis var en gissning. För tornedalsfinnarna går Tarkiainen till 1930 års folkräkning, som registrerade språkförhållandena i Norrbottens län. Då fanns nästan 12 000 helt finskspråkiga där och 28 000 som någorlunda förstod finska eller samiska.

Om Tarkiainen haft viss möda med det ofullständiga statistiska källmaterialet kan han däremot glädja sig åt alla färgstarka uppgifter som gått att presentera på det personhistoriska planet. Vad som slår läsaren är den mängd av framträdande personer i det svenska samhället – politiker, ämbetsmän, militärer, författare och andra kulturpersonligheter – som haft finländsk bakgrund och som bidragit med inflytelser från Finland eller som i Sverige byggt upp en bas för sin verksamhet i Finland.

Inom den senare kategorin kan nämnas en del av medlemmarna i finska nationen vid Uppsala universitet. Här fanns Adolf Ivar Arwidsson, en av fennomanins förgrundsgestalter, som efter återkomsten till Åbo var aktiv som nationell ideolog men som sedan återvände till Sverige. Han förblev en kontroversiell och oroande person men var ändå socialt framgångsrik och slutade som chef för Kungliga Biblioteket i Stockholm.

Under rubriken "Att byta land under romantikens tidevarv" tas Frans Michael Franzén och Johan Jacob Nordström som belysande exempel på stor villrådighet. Sådant synes ha varit vanligt under denna tid, då man ofta kunde ha sina karriärmöjligheter och känslor förankrade inte bara i Finland utan även i Sverige. Båda var framgångsrika inom sin vetenskapliga verksamhet i Finland, båda fick lockande anbud i Sverige och båda kom efter stor tveksamhet att gå in i nya befattningar i det västra grannlandet. Franzén blev till en början kyrkoherde i Kumla i Närke, sedan i Stockholm och slutligen biskop i Härnösand. Nordström blev chef för Riksarkivet, kanslerssekreterare, först i Lund, sedan i Uppsala och var dessutom ledamot av riksdagen. De representerar också personer som kom att bli kulturella samlingspunkter för besökande från Finland. Till umgängeslivet i Kumla prästgård hörde således ofta besökare från Finland, exempelvis Johan Magnus af Tengström, Carl Axel Gottlund m.fl.

Bland andra kulturpersoner, för vilka Sverige synes ha varit en självklar replipunkt, kan nämnas de för Finlands nationella uppvaknande så betydelsefulla Zacharias Topelius, Johan Ludvig Runeberg och Johan Vilhelm Snellman, som vistades kortare eller längre tider i Sverige. Den sistnämnde var född i Stockholm men hans föräldrar återinvandrade till Österbotten. Snellman vistades dock lång tid i Sverige, umgicks med huvudstadens litte-

råra kotterier, kastade sig in i en debatt med C.J.L. Almqvist om dennes roman *Det går an* och blev dessutom förälskad i författarinnan Emilie Flygare-Carlén. Nu blev det ingenting av denna uppvaktning, Snellman kom ej att stanna i Sverige och Tarkiainen ställer, liksom läsaren, frågan hur en annorlunda utveckling skulle ha påverkat Snellmans engagemang för den finska nationalismen.

Tarkiainen ägnar ett långt avsnitt åt värmlandsfinnarna och deras bosättningar i Sverige och på den norska sidan. Han redovisar mycket intresseväckande den mängd forskning som gjorts på detta fält. Bland annat får den för denna etniska grupp så hängivne och för de unga kvinnorna i finnbygderna så färgstarke och äventyrlige Carl Axel Gottlund ett stort utrymme. Han lade ner stora ansträngningar på att dokumentera de finskspråkiga och gick t.o.m. till kungs för att försöka skapa dem en egen församling i gränsbygderna. Intressant är också att få kunskap om finnbygdens egen son, etnologen vid Nordiska Museet, Nils Keyland (efter det finska släktnamnet Kailainen) och hans arbeten om folklivet i Värmlands finnbygder.

Kapitalet om tornedalsfinnarna bör ge de flesta läsare en mängd ny information om denna folkgrupp i norra Sverige. Den har inte på länge låtit så mycket tala om sig som etnisk minoritet, men var under tiden runt sekelskiftet 1900 och några decennier framåt mycket uppmärksammas, inte minst beroende på att de finska myndigheterna utnyttjade dessa människors speciella minoritetsställning i samband med den då så infekterade ålandsfrågan. Nyligen har dock tornedalsfinnarnas situation diskuterats på EU-nivå.

Av de mer fångslande skildringarna kan slutligen nämnas en del personöden från förryskningstiden, tiden för inbördeskriget och andra världskriget samt bland de flyktingar som då sökte sig till Sverige. Ett exempel är Edvard Gylling, folkkommissarien, katedersocialisten och den röda regeringens finansminister, som gick under jorden i Sverige. Likaså Arvo Tuominen, sekreteraren i Finlands kommunistiska parti, som hoppade av och flydde till Stockholm. Han kallades till Sovjetunionen, men åtlydde ej ordern och fick i svenska radion höra sin egen dödsdom uppläsa i Moskva.

Här har bara en bråkdel av all fascinerande personhistoria berörts. Boken speglar också i många fall den politiska och sociala utvecklingen på båda sidor Bottenhavet, från riksskiljningen ända fram till den stora evakueringen från norra Finland, när tyskarna i slutet av andra världskriget skulle trängas tillbaka från denna front. Utgåvan är ur layoutsynpunkt tilldragande och illustrerad med ett intresseväckande bildmaterial. Det är också en styrka att den innehåller både ett Orts- och personregister. Det sistnämnda omfattar drygt 1600 namn.

Med de begränsade reservationer som här gjorts, måste sammanfattningsvis sägas att Tarkiainens arbete är en betydande prestation, värd mycket beröm. Verket ger som helhet en fin historik över det finska och svenska folkets gemenskap, även under tider då länderna varit politiskt åtskilda. Här

klargörs hur nära Finland och Sverige faktiskt legat varandra – inte minst vad gäller befolknings- och kulturutbyte samt hur stor mångfalden av det finska inslaget varit i Sverige. Hans bok innebär en fängslande läsning. Med förväntan emotses den tredje och sista delen av detta verk.

Hans Norman

Press och layout

Pekka Mervola, *Kirja, kirjavampi, sanomalehti. Ulkoasukierre ja suomalaisten sanomalehtien ulkoasu 1771–1994*. [Bok, bokaktig, tidning. Utseendespiralen och de finländska tidningarnas yttre 1771–1994]. Bibliotheca Historica 1. Jyväskylä Studies in Communication 1. Finska Historiska Samfundet & Jyväskylä universitet. 429 s. Jyväskylä 1995.

Pekka Mervolas avhandling om den finländska tidningspressens yttre form har ett imponerande omfång på drygt 400 trycksidor. Författaren, som har både historiska och journalistiska studier bakom sig, har som sin äregiriga målsättning uppställt att undersöka hela den finländska tidningspressens yttre från år 1771, då Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo började utkomma, till år 1994, då manuskriptet var färdigt. Mervola har indelat avhandlingen i fyra kronologiska huvudkapitel: boktypografins tid, som sträcker sig fram till 1850-talet, korsett-tiden från 1850-talet till slutet av 1910-talet, paradsidornas tid från c:a 1920 till slutet av 1950-talet samt block-layoutens tid från c:a 1960 till 1994. Allmänt gäller att förändringarna i fråga om tidningspressens utseende skett långsamt och perioderna därför är förhållandevis långa.

Periodiseringen är ny för finländsk presshistoria, men välunderbyggd och adekvat. Under boktypografins tid utövade boken både som föregångare och modell ett stort inflytande på pressen och tidningen var sålunda en bok till formatet. Under senare hälften av 1800-talet uppstod utrymmesbrist och tidningarna tvingades utvidga sitt format. Tidens tryckeriteknik tillät inte flera än fyra sidor och formatet antog en dittills oanad storlek. Tidningarna blev veritabla lakan med ett format på över 2 500 kvadratcentimeter (d.v.s. 42 x 60 cm), men började sedan åter minska då rotationspressen gjorde det möjligt att utöka sidantalet (Hufvudstadsbladet inledde denna utveckling år 1896). Mervolas träffande benämning korsett-tiden anspelar på det faktum att spalterna och deras antal under denna tid reglerade tidningens utrymme och utseende. Under mellan- och efterkrigstiden fram till år 1960 karaktäriserades pressens yttre främst av paradsidorna med nyheter och dagartiklar. Under krigsåren påverkades pressens situation av pappersbrist med åtföljan-

de ransonering. Fr.o.m. 1960-talet har tidningarnas layout genomgått en snabb förändring. Fr.o.m. 1970-talets mitt har pressens yttre präglats av en blockstruktur, där ansvaret för ombrytningen ligger på flera olika redaktörer och där olika nydaningar, bl.a. flerfärgstryck, satt sin prägel på utseendet. Från det förhärskande broadsheet har formatet minskat till hälften eller s.k. tabloid och fr.o.m. 1980-talet till det något större s.k. euroformatet.

Urvalet för undersökningen består av 19 tidningar, vilka under åren 1771–1994 utkommit under olika namn i Helsingfors, Åbo och Jyväskylä. Helsingfors bidrar med fem tidningar inklusive föregångare, Åbo med två och Jyväskylä med hela tolv stycken. Urvalet har en naturlig förklaring. I en licentiatavhandling om pressens utseende från 1847 till 1980-talet behandlade Mervola samtliga i Jyväskylä utgivna tidningar samt fyra huvudstadsorgan. För doktorsavhandlingen kompletterades urvalet sedan med tre äldre tidningar, av vilka två utkommit i Åbo.

Avhandlingens största förtjänst ligger i den nya teoretiska modell som förklarar periodiseringen och den för de olika perioderna karaktäristiska yttre formen hos tidningspressen. Mervola har konstruerat en spiralteori (ulkoasukierre) som baserar sig på ett omfattande numeriskt material. Han har för perioden 1771–1900 undersökt samtliga nummer för Jyväskylä- och Helsingforspressens del. Beträffande tidningarna i Åbo samt pressen i sin helhet efter år 1900 har han använt sig av en urvalsmetod baserad på kalendariska intervaller, ursprungligen lanserad av professor P ä i v i ö T o m m i l a .

Tidningens yttre beror av flera olika faktorer, bl.a. tekniska och ekonomiska. Men även samhälleliga och kulturella faktorer, t.ex. legislativa förhållanden och urbaniseringen, har satt sin prägel på tidningspressens utseende. Ytterst är det dock innehållet som formar layouten, då materialet växer upp kommer en diskrepans mellan tidningens innehåll och yttre. Behovet att organisera om innehållet leder till att layouten måste ändras och anpassas till tidningens innehåll. Man kan således iakta en slags spiralformad utveckling och spiralerna finns där förändringarna inträffat, d.v.s. på 1850-talet, 1910-talet och 1960-talet.

*

I inledningen redogör författaren för forskningsuppgiften, använda metoder, tidigare forskning i ämnet och för sitt källmaterial. I det första egentliga kapitlet påvisar han tydligt hur förnyelserna av den finländska tidningspressens yttre hade kontinentala förebilder. Samtidigt framhåller han än en gång J. V. Snellmans roll som nydanare, denna gång beträffande pressens yttre. Hans tidning *Saima* utgavs i trespaltigt skick tryckt i antikva. Också förläggaren G. O. Wasenius, utgivare av *Helsingfors Tidningar* och *Morgonbladet*, var väl förtrogen med den utländska pressen. De understreckare som

infördes i Morgonbladet år 1845 sattes enligt direkt förebild från den franska pressen, bl.a. La Presse.

Under de s.k. korsetternas tid introducerades en hel mängd tekniska reformer inom vår boktryckeri-industri, från snällpressen (1849) till rotationspressen (1896) och sättmaskinen (1897). Dessa inverkade givetvis på tidningarnas utseende, bl.a. innebar rotationspressen ett slut på sidformatets obegränsade tillväxt då man nu snabbt kunde trycka tidningsnummer med flera än fyra sidor. Under denna tid utvecklades även rubrikerna, en av föregångarna på detta område var den liberala Helsingfors Dagblad, nordens första sjudagarstidning år 1871. Vid denna tid infördes också de första bilderna i tidningspressen, först enkla xylografer (träsnitt), sedan mera utvecklade klichéer.

Det tredje huvudkapitlet behandlar paradsidornas tid. Det mest karaktäristiska för perioden var att nyheterna vann indest på första sidan, vilken tidigare varit enbart förbehållen annonser, kungörelser etc. Den första innovatören i detta avseende var Amos Andersons Dagens Tidning år 1912. Likaså ökade rubrikernas både storlek och variation. Under 1920-talets högkonjunktur anskaffade de stora tidningshusen större och effektivare rotationspressar, mestadels från Tyskland. Utvecklingen sammanhängde med att antalet prenumeranter kraftigt ökade, Uusi Suomis upplaga steg till 35 000 ex. år 1926 och Helsingin Sanomats överskred år 1929 redan 60 000 ex. Den tack vare de nya rotationspressarna förkortade tryckningstiden gjorde att sidantalet ytterligare kunde utökas och tidningsnummer på över tio sidor blev allt vanligare.

Vid övergången till 1960-talet inleddes en period av nydaning i fråga om tidningspressens layout. Uppdelningen av innehållet i s.k. block vann insteg. Det var de stora huvudstadsdrakarna som åter gick i spetsen för utvecklingen. Tidningarnas upplagor ökade kraftigt under 1950- och 1960-talet och detsamma gällde sidantalet. Nummer på 30–40 sidor var inte ovanliga för de största tidningarna. Enligt Mervola tredubblades sålunda innehållet i tidningspressen åren 1920–1975. Han påvisar också ett samband mellan den tekniska revolutionen med fotosättning jämte offsettryck och övergången till block-layout. Också i detta fall kom impulserna utifrån, från USA och Europa (England, Förbundsrepubliken Tyskland).

På 1980- och 1990-tal har tidningarnas yttre genomgått ytterligare förändringar. Helsingin Sanomat började i slutet av 1980-talet indela tidningen i olika fristående avdelningar (A, B, C och D) och den utsände till veckoslutet rena mammutnummer på över 100 sidor. I slutet av 1970-talet började Helsingin Sanomat också använda sig av grafik och tidningen har därefter varit den flitigaste användaren av denna framställningsform. Likaså har under de senaste årtiondena inom tidningspressen bruket av färgbilder samt vinjetter i form av t.ex. en teckning eller en symbol blivit allt allmänare.

Några smärre kommentarer. Mervolas påpekande (s. 109) att Suometar

minskade formatet år 1863 då tidningen inför lantdagsåret började utkomma två gånger i veckan, håller streck. Att formatminskningen delvis föranleddes av brist på ekonomiska resurser torde också vara klart. Men följande år utvidgades tidningens utgivningsfrekvens till sex gånger i veckan! Hur var detta möjligt? En förklaring hade varit på plats. Då författaren något senare behandlar Hufvudstadsbladets ägare August Schaumans förvärv av P. Widerholms officin år 1868, nämner han att till köpet hörde en "gammal och sliten Marinoni-snällpress". I köpet torde ha dock ha ingått två snällpressar, en gammal Sigl-press och en nyare Marinoni-snällpress, som knappast var speciellt gammal och sliten. Då Uusi Suometar år 1877 övergick till fem spalter torde förutom yttre betingelser (lantdagen, Rysk-turkiska kriget) också anskaffandet av en ny snällpress ha möjliggjort denna formatändring.

I fråga om Uusi Suomis kräftgång på 1970- och 1980-talet, som ledde till tidningens slutliga nedläggelse i december 1991, bör framhållas att fröet till undergången såddes redan på 1950-talet då Helsingin Sanomats upplaga definitivt distanserade Uusi Suomis. Den av Lars Furhoff lanserade teorin om upplagespiralen, vilken modifierats av Niels Thomsen kunde med fördel ha applicerats på fallet Uusi Suomi, där ingenting, varken formatändringen i slutet av 1970-talet ("århundradets tidningsreform"), kampanjen SPUS ("Selvästi Parempi Uusi Suomi") år 1989, en ny ledning, omorganiseringar av redaktionen, ett bättre innehåll o.s.v., kunde förhindra den negativa upplagespiralens följdverkningar.

Källmaterialet i Mervolas avhandling utgörs, förutom av tidningspressen, av olika periodiska tidskrifter samt av handlingar behandlande främst tidningspressen i Jyväskylä (i landskapsarkivet och i Keskisuomalainens arkiv). Men därtill har även material i Riksarkivet, SLS:s arkiv samt i Arbetarrörelsens arkiv använts. Litteraturförteckningen är mycket omfattande och innehåller en lång rad utländska forskningsbidrag. I mycket grundar sig Mervolas slutledningar på de resultat som det av Päiviö Tommila ledda Suomen Sanomalehdistön Historia (SSLH) -projektet presenterade i *Suomen Lehdistön Historia* 1–10 (1985–1992). Det imponerande källmaterial som undersökningen grundar sig på framträder också i bilagorna som innehåller uppgifter om de nitton undersökta tidningarnas layout, rubriker, innehåll, bilder etc.

Som journalist har Mervola ett ledigt och njutbart språk. Ställvis gör han sig dock skyldig till onödiga upprepningar, då samma frågor behandlas i olika kapitel, t.ex. i fråga om rotationspressarnas intåg (s. 120 resp. 138–140) eller angående Helsingfors Dagblad som innovativ förebild för vår tidningspress (s. 130–131 resp. 184–185). Avhandlingen är rikligt försedd med illustrationer, främst i form av tidningssidor. Därtill innehåller boken sammanlagt 118 figurer. De är tydliga och adekvat uppgjorda och illustrerar på ett förtäffligt sätt layoutens utveckling. Sammanfattningarna efter varje enskilt kapitel är likaså på sin plats. I slutet av boken finns därtill

en termförteckning samt ett engelskt sammandrag på 17 sidor.

Undersökningen ingår i Finska Historiska Samfundets nya avhandlingsserie *Bibliotheca Historica* samt i en publikationsserie utgiven av universitetet i Jyväskylä. Mervolas avhandling om tidningspressens yttre behöver sannernligen inte skämmas för sitt utseende, både pärm och layout är smakfullt utförda. En nyhet för Finska Historiska Samfundets serie är att även ombrytningen sker på diskett.

Som en konklusion kan framhållas att Pekka Mervolas avhandling *Kirja, kirjavampi, sanomalehti* är ett av de mest framstående bidragen till finländsk pressforskning under den senaste åren. Den är både innovativ och källkritisk och utgör ett gott exempel på de möjligheter till utmärkta specialundersökningar som föreligger då grundforskningen i ämnet, i detta fall utförd av SSLH-projektet, finns tillgänglig som bas att bygga vidare på.

Lars-Folke Landgren

Om nyttan av nöjen

Eeva-Liisa Lehtonen: *Säätyläishuveista kansanhuveiksi, kansanhuveista kansalaishuveiksi. Maaseudun yleishyödyllinen huvitoiminta 1800-luvun alusta 1870-luvun loppuun*. [Från nöjen för herrskapsståndet till folknöjen, från folknöjen till medborgarnöjen. Den allmännyttiga nöjesverksamheten på landsbygden från början av 1800-talet till slutet av 1870-talet] *Historiallisia Tutkimuksia* 184. Finska Historiska Samfundet. 422 s. Helsinki 1994.

Eeva-Liisa Lehtonen har i en doktorsavhandling vid universitetet i Joensuu undersökt välgörenhetstillställningar och folkupplysningsfester på landsbygden vid medlet av 1800-talet. Skillnaden mellan dessa två slag av fester ligger i deras huvudsyfte, även om Lehtonen visar att det inte alltid är så lätt att dra en definitiv gräns dem emellan. Hon utgår från situationen vid 1800-talets början, men lägger huvudvikten vid den konstitutionella tiden under Alexander II:s regim då man anordnade lotterier, danstillställningar, konserter, sångfester, soiréer m.m. både för att samla in pengar för olika ändamål och för att sprida kunskap, folkupplysning, bland allmogen.

Bokens källmaterial består i huvudsak av tidningspressen, ansökningshandlingar för nöjestillställningar i länsförvaltningarnas arkiv samt statistiska översikter, brev och privatarkiv. Lehtonen har valt att koncentrera sig på fyra län: Viborgs, Vasa, Tavastlands och Uleåborgs län. Avgränsningen hänger samman med hennes intresse för innovationsspridning. Denna typ av avgränsning, fyra av åtta möjliga län, kan naturligtvis alltid diskuteras

men boken som helhet visar att valet i stort sett fungerar väl. Tidningsreferat och annonser är ofta ett svårbearbetat källmaterial, men tack vare sin klara utgångspunkt – hon understryker det källkritiska problemen då det gäller tidningsmaterialet – klarar hon av att, som hon skriver, möta de personligt färgade referaten som en rikedom.

Lehtonens teoretiska utgångspunkt ligger i en centrum-periferi modell där hon ser innovationer både då det gäller underhållningens innehåll och dess roll hos folket som en innovation, som först sprids från Västeuropa till städerna i Finland för att sedan föras ut till landsbygden. Denna infallsvinkel ger henne möjligheter att tidvis använda internationell forskning kring t.ex. brittiska välgörenhetsfester, vilket öppnar intressanta perspektiv. Framtida forskning kunde fortsätta på denna linje genom att problematisera skillnaderna mellan festernas betydelse och funktion inom de begränsade kretsarna i det perifera Finland, jämfört med verksamheten i det tyskspråkiga området eller i Storbritannien. I denna bok koncentrerar sig författaren på de intryck man mottog i Finland.

Vid många fester som hade folkupplysning som syfte var interaktionens betydelse relativt liten och dessa fester hade enligt Lehtonen ofta en patriarkalisk struktur, festerna ordnades av överheten för folket. Underhållningen skulle vara förädlade och med direkta hänvisningar till hur man gjorde i resten av Europa strävade man till att sprida upplysning med det yttersta syftet att skapa välmåga hos allmogen. Man hade en uppfattning om en passiv målgrupp som skulle formas enligt överklassens värderingar och på dennas villkor. Men Lehtonen visar att arrangemangen i praktiken var beroende av väl utbyggda kontaktnät som spände över alla samhällsklasser.

Lehtonen betraktar speciellt de fester som ordnades för allmännyttiga ändamål som skapare av kontaktytor mellan olika stånd och samhällsklasser. Hon visar hur festerna, speciellt då de vid periodens slut blev allt större, krävde tillfälliga organisationer för att kunna genomföras, kvinnor från olika samhällsklasser skötte de praktiska arrangemangen genom t.ex. tillverkning av lotterivinster och lottförsäljning. Detta ser hon i ett sammanhang där ståndsgränserna höll på att upplösas och fennomani och folkupplysning började spridas. Festerna betraktas närmast som ett led i en tidig demokratiseringsprocess där de fungerade både som orsak och följd. Tillställningarna blev ett forum där åtminstone något slags intresse uppstod för interaktion mellan fennomanska studenter, den lokala besuttna klassen och det övriga folket, d.v.s. mellan de olika samhällsklasserna.

Denna nyttoinriktning legitimerade naturligtvis även festen i sig. Efter ett bildat föredrag om nyttan av att vara sparsam, om de finskättade folken eller om förhållandena i det forna Egypten, kunde man med gott samvete dansa och roa sig. Ibland höll föredragen en nivå som åhörarna kanske inte kunde förstå, men för de unga studenter och magistrar som reste runt och tog sig rollen av folkedare torde folkupplysningsarbetet ha varit av stor betydelse. Mot periodens slut fick folkupplysningen allt fler drag av finskna-

tionell eller fennomansk propaganda. År 1877 arrangerades lotterier i Loppi under devisen "Folkupplysning är Finlands trygghet", vid Uleåborgs lyceum festade man 1878 under devisen "Finskt språk, finskt sinne – där är Finlands skydd" och vid en lotteritullställning i Kempele 1879 ställde man bland lotterivinsterna upp en grantopp med texten "Lyft och flyg högt finska språk".

När det gäller festernas innehåll, deras program, understryker Lehtonen att det var viktigt att festerna var underhållande eftersom deras funktion var att samla så stora människomassor som möjligt. Lotterierna var populära, här kunde man vinna klockor, böcker, prydnadsföremål, handarbeten och annat där även ett mindre varusortiment gav ett intryck av flärd inför det enkla finska folket. Vid lotterier på karelska näset skaffade man vinster från St. Petersburg för att dessa skulle vara tillräckligt fina. Dans var ett annat sätt att locka en stor publik och hade man inte tillgång till musik fick man dansa till enbart sång, större tillställningar gav ekonomiska möjligheter att inbjuda yrkesmusiker. Vid periodens slut införskaffade man i mån av möjlighet även andra kommersiella nöjen från städerna, t.ex. fyrverkerier och bengaliska eldar. Man anar här stora skillnader mellan inte bara festernas former i centrum och periferi utan också i deras funktion, Lehtonens material har emellertid inte gett möjligheter att jämföra festerna ur ett sådant perspektiv. En effekt som dessa folkfester hade var att de bidrog till att sprida överklassens festtraditioner till de lägre samhällsskikten och därigenom bidrog de även till att de skarpa klassgränserna luckrades upp.

Allmänt taget är Lehtonens bok vacker och konsekvent genomförd, bildmaterial, diagram, och lay out stöder texten och material, teori och metod hänger samman på ett föredömligt sätt. Boken öppnar nya forskningsfält och för forskningen i den folkliga kulturens, i vad jag ville kalla den tidiga populärkulturens historia, ett långt steg framåt.

Joachim Mickwitz

Finskhetsrörelsen och folket

Ilkka Liikanen, *Fenomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty* [Fennomaniin och folket. Massorganiseringens genombrott och Finska partiets uppkomst]. Historiallisia tutkimuksia 191. 364 s. Helsinki 1995.

När Yrjö Koskinen sommaren 1869 i *Kirjallinen Kuukasilehti* förde fram "den eldfångda tanken om folket som en kraftfaktor i politiken, vars vilja landets styrelse förr eller senare måste följa" gav det upphov till kritik och

beskyllningar för att han hotade med en omstörtning; det var samtidigt ett förebud om en viktig vändpunkt i Finlands politiska historia. Tanken "stakade ut Finska partiets framryckning in på det expanderande fält mellan statsmaskineriet och det framväxande medborgarsamhället som har betraktats som den moderna politikens kärnområde" (s. 21). I finländsk politik infördes en ny uppfattning om politikens förhållande till folket, om den politiska aktivitetens legitimering; genom den försökte man omforma hela det politiska fältet, förnya politikens språk och de maktpolitiska frontlinjerna. Denna viktiga iakttagelse bildar utgångspunkten för Ilkka Liikanens doktorsavhandling som kartlägger den fennomanska politikens grundkaraktär och strategier på 1870-talet och försöker belysa det tidigaste skedet i den moderna politikens genombrott i Finland.

Forskningsuppgiften sönderfaller i två huvudproblem: för det första klarlägger författaren idéhistoriskt och textkritiskt de sätt på vilka de fennomanska ledarna i sina skrifter omtalar "folket" och uttolkar "folkets vilja" samt granskar hur detta ger uttryck för fennomanernas inställning till organiseringen. För det andra försöker han granska i vilket förhållande den fennomanska politiken och retoriken stod till det framväxande medborgarsamhället och den moderna integrala statens uppkomst. Denna tudelning framträder i undersökningens uppbyggnad, å ena sidan i form av en granskning av den fennomanska diskursen, retoriken och strategierna, å andra sidan genom en kartläggning av de tidiga organiseringsprocesserna på landsbygden ur den fennomanska politikens perspektiv.

Undersökningen kombinerar historiska och sociologiska infallsvinklar och siktar därigenom på att nå en komparativ helhetssyn på utvecklingen under 1870-talet, å ena sidan ur ett internationellt perspektiv, å andra sidan genom en kontextualisering av tidsperioden i Finlands nationella historia. För detta krävs en vid uppsättning begrepp ur samhällsvetenskaplig forskning. Författarens strävan är att skapa en bild av relationerna mellan det sociologiska "huvudbegreppet" förening och andra begrepp som hör hemma i samma teoretiska komplex – medborgarsamhälle, hegemoni, politik. Även om definitionen och granskningen av vissa begrepps teoretiska kopplingar lämnar litet övrigt att önska, visar han i själva den konkreta analysen att han behärskar dem på ett utomordentligt sätt. Begreppet hegemoni hjälper honom att tolka såväl Yrjö Koskinens val av politisk linje i slutet av 1860-talet och hans retorik som Folkupplysningssällskapets roll som förmedlande länk mellan bildad klass och folk samt olika organisationer.

Presentationen av teorier och uppfattningar på forskningsområdet är bitvis alltför förenklande, men tjänar väl författarens målsättningar och skapar konsekvent en grund för den empiriska undersökningen. Också kritiken av tidigare forskning leder systematiskt fram till en egen uppfattning.

Liikanens avhandling är ett viktigt bidrag speciellt till forskningen i finländsk politik. Han visar hur "folket" i den moderna politikens genombrottsskede dras in som en del av den symboliska kampen och hur vädjan

till folket i den politiska kampen utnyttjas i två riktningar: för att erövra positioner uppåt och för att dra en gräns nedåt, mot allmogen. En av undersökningens förtjänster är att man med dess hjälp kan precisera den sociologiska begreppsapparaten, t.ex. i fråga om hur hegemoniska projekts knutpunkter tar form.

Undersökningen uppvisar dock vissa problem i fråga om relationen mellan teori och empiri. Det har t.ex. visat sig svårt att passa in den mångskiftande aktivitet som förekom på landsbygden på 1870-talet i de föreningsdefinitioner som fungerat som ett slags bakgrundsmodell för teoriapparaten. Det visar sig också problematiskt att få granskningen av den fennomanska bildade klassen och "folkets" organisering att rymmas inom samma metodologiska ram. Även om målsättningen inte har varit en likvärdig analys av båda delproblemen, skulle en explicit presentation av de infallsvinklar och metoder som tillämpats på respektive forskningsobjekt ha varit viktig för att läsaren skall förstå tolkningen av helheten. Den har t.ex. otvivelaktigt påverkats av att Liikanen har blivit tvungen att operera med icke-kommensurabelt material. Den bildade klassens individcentrerade personarkiv har framhävt elitpåverkarnas roll i utformningen av den fennomanska politiken, medan återandrahandsuppgifterna om de namnlösa människornas organisering på landsbygden har minimerat deras betydelse.

Samma problem återkommer också i valet av lokalt material. På grund av att perspektivet utgår från eliten har Liikanen också här tagit med närmast de av allmogens mångahanda organisationsformer som antingen tedde sig önskvärda med tanke på de bildades strävanden eller som hade motsvarigheter i stadsborgerskapets äldre organiseringstraditioner. Sålunda har olika slag av världsliga nöjen, lotterier och frivilliga brandkårer kommit med, men inte väckelserörelser, andliga uppbyggelsemöten och missionsaktiviteter. Synbarligen har undersökningen inte heller kartlagt den samverkan mellan kvinnor som tidens tidningar inte registrerade, liksom inte heller folkskollärarnas (av vilka en stor del var kvinnor) mångskiftande insatser för att organisera medborgarverksamhet på lokalt plan.

Med en relativt liten breddning av synvinkeln hade det dock varit möjligt att identifiera landsbygdsbefolkningens spontana rörelser och föra in dem – om inte i den konkreta undersökningen, åtminstone i problematiseringen. På detta sätt hade författaren också fått ytterligare förutsättningar att tränga in i hur fennomanerna och folket verkligen möttes på politikens fält och i vilket förhållande dessa två nivåer sist och slutligen stod till varandra i utformningen av den fennomanska politiken. Meurmans och Kivekäs strävanden att beakta "folket" skulle kanske då framstå i ett mera förståeligt ljus, liksom även de organisationspolitiska strategier som rörelsen tillägnade sig under A.A. Granfelts ledning under det följande decenniet.

Redan i denna form öppnar Liikanens material emellertid ett intressant perspektiv, om inte på landsbygdsbefolkningens totala organisering, så åtminstone på den sektor, som den fennomanska bildade klassen på 1870-ta-

let uppfattade som viktig med tanke på sin politiska retorik och sina hegemonsträvanden.

Granskningen av organiseringens regionala skillnader skulle ha vunnit på en noggrannare analys av befolkningsstruktur, lokala befolkningscentra och den sociala skiktningen. En del av undersökningens intressantaste resultat finns i behandlingen av intresserelationerna mellan den traditionella ståndspersonsklassen, den uppstigande fennomanska bildade klassen och bondebefolkningens olika skikt.

Till undersökningens mest behärskade avsnitt hör de penetrerande och nyanserade analyserna av den fennomanska elitens politiska tänkande och begreppsvärld. Liikanen är en osviklig mästare då det gäller att känsligt registrera likheter och olikheter i tankemönster samt i sin förmåga att väga deras politiska betydelse i den aktuella historiska situationen. Analyserna av constellationerna Snellman-Koskinen och Koskinen-Meurman-Perander är modellexempel. Också diskussionen och åtgärderna kring grundandet av Folkupplysningsällskapet analyseras på ett intuitivt sensibelt sätt, men ändå med exakta begrepp.

I dessa analyser framträder även några av undersökningens mest betydelsefulla resultat. Såväl kampen om rätten att representera folket då den moderna politiken utformades som den inre spänningen i de ledande fennomanernas politiska strategier och folkuppfattningar analyseras på ett utmärkt sätt. Analyserna lyfter också på nytt fram frågan om väckelserörelsernas roll, å ena sidan som en kanal för folkets eget motstånd eller för förändring, å andra sidan religionens roll för gestaltandet av den fennomanska politikens kärna. Det förefaller som diskussionen om förhållandet mellan väckelserörelserna och fennomanin inte bara var en fråga om Agathon Meurmans situationsbundna taktikerande – såsom Liikanen antar – utan att det gällde en verklig omvärdering av politikens innehåll; för att förstå den skulle en mera ingående granskning av väckelserörelserna ha behövts också i undersökningens empiriska del.

Ilkka Liikanens avhandling har stora förtjänster såväl på historieforskningens som på sociologins område. Den utvecklar en ny historiskt-sociologisk infallsvinkel både på politiken i Finland och på komparativ forskning rörande medborgarsamhällets organisering. För att knyta samman olika del-faktorer i den historiska utvecklingen använder författaren skickligt teoretiska begrepp som utvecklats inom sociologisk forskning. Undersökningen utnyttjar sociologins och historieforskningens redskapsarsenaler på ett sätt som är till nytta för båda disciplinerna. Den hjälper oss att gestalta och tolka historiskt material med hjälp av sociologiska begrepp och producera en sådan historisk tolkning som bidrar till att precisera de teoretiska begrepp som ansluter sig till hegemoniproblematiken och medborgarsamhällets organisering.

Irma Sulkunen & Martti Siisiäinen

Studentmössan i siktet

Christina Florin & Ulla Johansson, *"Där de härliga lagrarna gro..."*. Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914. 334 s. Tidens förlag. Kristianstad 1993.

Svenska utbildningshistoriker har under de senaste tio åren publicerat flera vägande synteser, i vilka man medvetet försökt lösgöra sig från den äldre institutionellt inriktade forskningstraditionen. Förebilder och i vissa fall även handledare har varit Gunnar Richardson och Rolf Torstendahl, i vars produktion det samhällsorienterade greppet alltid har spelat en framträdande roll. Nämnas bör här framförallt Bengt Sandins och Lars Pettersons doktorsavhandlingar om den svenska folkundervisningen före industrialismens genombrott och Crister Skoglund's dissertation om folkhemsideologins rötter i den åttioalialistiska bildningstraditionen. Sandin har i ett annat sammanhang komprimerat sitt forskningsgrepp i följande aforistiska ordalag: "Skolans historia är mycket mer än endast – skolans verklighet, skolans historia är samhällets historia."

Christina Florins och Ulla Johanssons gemensamma undersökning av det svenska läroverket mellan åren 1850 och 1914 är i hög grad samhällshistorisk. Duon kontrasterar på ett ambitiöst sett sina resultat med internationell forskningslitteratur på området och visar ingen onödig rädsla för synteser. Arbetet inleds med en allmän diskussion om läroverkets sociala och kulturella funktion i det oscariska Sverige. Själva forskningsuppgiften klargörs i andra kapitlet. Därefter vidtar en tematisk behandling av institutionens samhällskopplingar; dess relation till staten, dess könsroller, dess kulturella reproduktion samt lärar- och elevkårens sociala status och mobilitet. Tematiseringen är genomtänkt, också om dispositionen lider något av att det egentliga inledningskapitlet gåtfullt nog börjar först på sidan 66. Läsaren anar att avsikten har varit att göra en entré med vida vyer, men effekten går ju förlorad då man därefter blir serverad den sedvanligt knapriga förrätten med explicita frågor och avgränsningar.

Ett centralt spørsmål är hur den svenska statsmakten "med sin speciella karaktär" kom att styra och prägla det nationella skolsystemet. Författarna redogör för skolväsendets integrering under 1800-talet och kommer fram till att man kan tala om ett enhetligt svenskt utbildningssystem först i början av detta sekel. Detta sker med hänvisning till Detlef K. Müllers karakterisering, enligt vilken skolsystemet uppkommer långsamt och småningom konstitueras och kompletteras. Sant är att det svenska skolväsendet formellt sett hade utvecklets till ett system först i och med 1905 års läroverksstadga, som fastslog kopplingen mellan folkskola och läroverk, men i praktiken kom reformen inte märkbart att överbygga den sociala klyftan mellan de två institutionerna. Undertecknad har därför varit böjd att datera

det svenska skolsystemets konstitueringsfas till 1860- och 1870-talen, då statsmakten engagerade sig i folkskoleväsendets etablering och läroverket fick de ramar, som hölls intakt fram till 1950-talet.

I samband med analysen av statsmaktens roll i denna utveckling diskuteras även utbildningens inverkan på den ekonomiska tillväxten i Sverige. Författarna tar inte öppet ställning till den kritik, som riktats mot det funktionalistiska synsättet på uppkomsten av moderna utbildningssystem. De medger att sambandet mellan kunskapsproduktion och ekonomisk utveckling är komplicerat. De förnekar inte heller att det nyhumanistiska bildningsidealet bibehöll sin höga status inom läroverket långt in på vårt sekel. Men de påpekar att forskningen kring det s.k. latinväldet har tenderat att negligera det faktum att undervisningen i realämnen stadigt ökade på bekostnad av den klassiska skolningen under andra hälften av 1800-talet. Enligt forskarduon började den svenska industrin dra nytta av denna omställning kring sekelskiftet; borgerskapet var professionaliserat när kapitalet på allvar började flyta in och marknaderna expanderade.

Tolkningen har onekligen vissa beröringspunkter med den funktionalistiska förklaringen till Tysklands och Frankrikes snabba industrialisering i slutet av 1800-talet. I motsats till situationen i Storbritannien, där utbildningssektorn förblev splittrad fram till imperiets undergång, kunde fransmännen och tyskarnas centraliserade skolsystem bättre tillgodose behovet av teknisk och naturvetenskaplig kunskap. Enligt funktionalisterna skulle detta ha möjliggjort en snabbare tillväxt än på de brittiska öarna. Hartmut Kaelble har i ett omfattande arbete om europeisk utbildning och social mobilitet tagit avstånd från synsättet. Han gör tvärtom gällande att varken innovationsspridningen eller utbudet av kvalificerad arbetskraft var i högre grad beroende av den utbildning som erbjöds vid läroverken och universiteten.

Florins och Johanssons undersökning av borgerskapets professionalisering är emellertid i vissa avseenden mer mångfaserterad än Kaelbles makroanalys. De väcker uppmärksamhet både vid utbildningens kulturella och praktiska dimensioner och nyanserar härvidlag Pierre Bourdieus ofta citerade tes om skolan som en institution för reproduktion av vissa borgerliga värderingar. Forskarduon hänvisar å ena sidan till realämnenas frammarsch, som gjorde att läroverkets kunskapsproduktion verkligen förnyades, och å andra sidan till att institutionens sociala rekrytering genomgick en stadig, om ock långsam, förändring. Tillsammans bidrog detta enligt författarna till en viss omfördelning av det kulturella kapitalet.

Parallellt med att rekryteringsbasen mellan åren 1875 och 1915 gradvis försköts från de övre till de lägre skikten av borgerskapet kom elever med borgerlig bakgrund att öka från 73 procent till 85 procent. Förskjutningen skedde m.a.o. inom en relativt välbärgad samhällsminoritet, som utgjorde 1/5 av landets befolkning. Det hade varit intressant med en analys av denna utveckling mot bakgrunden av hela befolkningens tillväxt och sociala om-

strukturering. Mycket tyder på att det lägre skiktet av borgerskapet visserligen erhöll en numerärt sett starkare position inom läroverket, men att denna ökning inte var lika snabb som skiktets proportionella andel av befolkningsökningen. Kort sagt, samtidigt som allt fler barn ur lägre borgerskapet erhöll en läroverkskolning torde de ha utgjort en sjunkande andel av detta samhällsskikt. Och i så fall utvecklades läroverkselevernas sociala sammansättning i allt mer exklusiv riktning!

Författarna skriver insiktsfullt om läroverkets vardag. Lärarkårens sociala status och sammansättning avtecknas genom att en mängd informativ statistik dryftas i kontexten av andra, mer narrativa källor. Florin och Johansson påvisar att det nationella skolsystemets framväxt visserligen skapade en klart urskiljbar yrkeskår med formell kompetens, men att kåren p.g.a. av den allmänna professionaliseringen i samhället samtidigt inom sig alstade nya hierarkier. Toppskiktet utgjordes av manliga rektorer och doktorer, som identifierade sig med det övre borgerskapet, medan kvinnliga kolleger och yngre adjunkter länge fick vänja sig vid en lägre status i lokalsamfundet. Lägst på rangskalan stod de flesta lärarna i övningsämnen, emedan de saknade det väsentliga, en akademisk habitus. Undantaget kunde möjligtvis utgöras av den lågadliga militären, som tagit hand om gymnastikinstruktionen för att dryga ut sin magra officerslön.

Elevernas socialisation och placering i samhället utreds likaså förtjänstfullt. Här har bl.a. en djupdykning i Västerås högre allmänna läroverks arkiv varit lyckosam. Läsaren erbjuds en intressant analys av hur läroverket inte bara reproducerade utan också förnyade det borgerliga mansidealet i mer meriokratisk riktning. Det svenska läroverkets framtoning förblev utpräglat maskulin även efter att kvinnliga elever kunde börja avlägga studentexamen och träda in på den akademiska banan. Detta berodde inte enbart på de manliga lärarnas och elevernas numerära dominans. Institutionens betoning av rationellt och abstrakt tänkande, offentlighet och kroppslig uniformitet gick inte särdeles bra ihop med den könsroll som sekelskiftets borgerliga flickebarn förväntades leva upp till.

Västerås-perspektivet är även motiverat med tanke på behovet av att avgränsa det empiriska materialet. Det hade dock varit skäl att i något skede av undersökningen ta ställning till i hur hög grad stiftstadens borgerskap var representativt för hela landet. Närheten till Stockholm gör t.ex. att man frågar sig om inte den sociala förskjutningen i läroverkets rekryteringsbas från övre till lägre borgerskap i synnerhet i Västerås fall berodde på att huvudstadens dragningskraft var större inom samhällets högsta strata. Författarna uppger att skolväsendets systematisering minskade de regionala och sociala skillnaderna mellan läroverken, vilket formellt sett också är korrekt. Men trots den uniforma läroplanen och studentexamen kvarstod fortsättningsvis betydande olikheter mellan skolorna, som delvis reflekterade hierarkin mellan centrum och periferi, men ibland också berodde på de enskilda skolor-

nas social status, såsom var fallet t.ex. i Stockholm. Varför har forskarduon blundat för denna uppenbara differentiering?

Som helhet framstår Florins och Johanssons undersökning dock som ett viktigt inlägg i den nordiska diskussionen om utbildningen som en form av kulturell reproduktion. Styrkan i deras forskningsgrepp är inte enbart den breda infallsvinkeln, som möjliggjort syntetiska analyser, utan även deras nästan medryckande sätt att skriva om det svenska läroverkets socialhistoria.

Henrik Meinander

DISKUSSION

Om kvinnoarkiv

Lena Törnblom har i *HTF* 1/1995 (s. 106–108) recenserat verket *Naisia Asiakirjoja Arkistoja, Suomen naishistorian arkistolähteitä* [Kvinnor, handlingar, arkiv. Källor till Finlands kvinnohistoria], red. Mirja Härkönen. I redaktionskommittén har förutom undertecknade ingått Pertti Hakala, Eeva Peltonen, Kirsi Vainio-Korhonen, Pertti Vuorinen. Utg. Suomen Historiallinen Seura-Finska Historiska Samfundet. Käsikirjoja [handböcker] 15. 476 s. Helsinki 1993.

Recensionen aktualiserar två principiellt viktiga frågor, när det gäller att ge ut tematiska arkivförteckningar. Den ena ansluter sig till själva valet av tema för sådana arkivförteckningar, varvid Törnblom genast ställer den överraskande frågan om en könsorienterad arkivkatalog överhuvudtaget är relevant. För det andra gäller det metoden att välja ut arkivmaterial för det aktuella temat, en fråga som Törnblom tangerar på olika sätt, men onyanserat och utan närmare diskussion.

Den första frågan, d.v.s. om temat för publikationen är relevant eller ej, får sin belysning i förordet (i den svenskspråkiga versionen på s. XVII). Där redogörs för att idén till publikationen i själva verket redan år 1987 kom från chefen för arkivväsendet i Finland Veikko Litzen och vidare från en internationell kvinnokongress i Kuopio samma år, Reunion of Sisters. Då initiativet fick ekonomiskt stöd från Suomen Kulttuurirahasto [Finska kulturfonden], och en arbetsgrupp med representanter för arkiv, bibliotek, forskargrupper och landets jämställdhetsdelegation hade tillsatts för ändamålet, skapades de praktiska förutsättningarna för uppgörandet av en sådan tematisk arkivförteckning. Härav framgår alltså att förteckningen ansågs som relevant på auktoritativt håll och att en tydlig social beställning förelåg, d.v.s. att arkivväsendet tillmötesgick en beställning från avnämarna. Törnblom riktar således sin kritik mot initiativtagarna, i klartext Veikko Litzen och Reunion of sisters, och förebär dessutom att specialkatalogen är ägnad att styra forskningen, något som förefaller helt obegripligt.

När det gäller att presentera arkivmaterial om ett visst ämne, i detta fall kvinnors historia i Finland, kan man gå tillväga på åtminstone två olika sätt. Antingen gör man en innehållsanalys på ett till omfånget begränsat material, och får sålunda fram enstaka handlingar, som handlar om kvinnor eller som har skrivits av kvinnor, om man har den möjligheten. Eller också väljer man ur större bestånd ut arkivhelheter på basen av existerande kataloger och register enligt en redovisad metod.

I detta fall gällde det att inventera i vilken utsträckning ett mycket stort material, utspritt över hela landet, ansluter sig till kvinnors historia. Det säger sig självt att den första metoden då måste avvisas. En innehållsanalys av sådana mängder arkivalier är inte möjlig, i synnerhet som ytterst få kataloger i arkiven är ämnesrelaterade och handlingarna inte heller är uppställda enligt ämne. Att ordna handlingar ämnesvis förekom visserligen i arkivväsendets barndom, men den metoden måste tidigt överges till förmån för den s.k. proveniensprincipen, d.v.s. att handlingar av olika slag sammanförs utgående från den person, släkt eller sammanslutning, som senast innehafte dem eller för vilka de har avsatts, den s.k. arkivbildaren.

Arkivförteckningarna är, i motsats till vad Törnblom anför, faktiskt relaterade till kön, d.v.s. arkivbildarens tillnamn och förnamn är första indelningskategori i en alfabetiskt uppställd s.k. beståndskatalog. På det sättet går det relativt enkelt att ur beståndskatalogerna plocka ut arkiv med kvinnliga arkivbildare på basen av angivna förnamn. Problem beträffande arkivbildarens kön uppstår endast i fall att förnamnet används såväl av män som kvinnor. Helt könlösa förteckningar skulle förmodligen utgå endast från släktnamn, men så har ju inte varit fallet i arkiven.

Just det faktum att beståndskatalogerna s.a.s. är uppgjorda enligt kön gav möjligheten till den metod som NASTA-projektet använt sig av för sitt arbete och som via frågeformulär förmedlats till de arkiv, bibliotek och sammanslutningar, som velat delta i förteckningen. I publikationen har förtecknats arkiv, som har kvinnor eller kvinnoorganisationer som arkivbildare eller populärt uttryckt, som uppslagsord i respektive arkivs katalog. Dethär kan visserligen innebära att det, teoretiskt sett, kan finnas arkiv med kvinnliga arkivbildare, som inte alls handlar om kvinnor: en kvinnlig arkivbildare kan t.ex. ha mottagit brev endast av män, som inte en enda gång omnämnt en kvinna i sina brev. Detta säger dock redan i och för sig någonting om den arkivbildande kvinnan. I publikationen har dessutom upptagits varje arkivbildande kvinnas levnadsår, yrke och verksamhetsområden, där detta har varit möjligt. På det sättet fungerar publikationen också som ett uppslagsverk om kvinnor redan som sådan.

Problemet är nu att Törnblom i sin recension inte har förmått skilja på de här två olika metoderna att välja ut arkivmaterial för en tematisk förteckning och inte har förstått att här har skett ett medvetet val i redaktionskommittén. I stället glider hon oförmedlat över från den ena urvalsprincipen till den andra och talar dels om material om kvinnor, d.v.s. utgår från en innehållsanalys, dels om arkiv med kvinnliga arkivbildare, utan att göra klart för sig att det är frågan om två helt olika sätt att närma sig problemet.

Det är klart att när det är fråga om en temapublikation eller en specialbibliografi, så måste ett visst urval äga rum. Det har inte ens varit avsikten att ta med allt existerande material, d.v.s. i detta fall beståndet i varje i Finland verksamt arkiv. Urvalskriterierna för denna publikation framgår tydligt i förordet på sidorna XVIII-XIX. En detaljerad förteckning över alla dem,

som fått frågeformuläret och vilka som besvarat det o.s.v., vilket recensenten efterlyser, skulle ha gjort publikationen alltför omfattande och försett den med onödig och självklar information, eftersom man i såfall borde ha nämnt alla kommuner i Finland och en oändlig mängd kvinnoorganisationer både på distrikts- och lokalnivå, museer, bibliotek o.s.v. De uppgifter, som har kommit in, har publicerats enligt redovisade principer, i den mån de varit relevanta för projektet. Vilka som svarat framgår av själva katalogen. En lista över förkortningar ingår på traditionellt sätt i publikationen.

Olika institutioner har besvarat formulären på varierande sätt. För att bemästra detta problem har projektgruppen själv gjort ett vidlyftigt forsknings- och utredningsarbete. Recensenten har påpekat en viss variation i standarden på svaren och tycks bedöma den varierande nivån utgående från större eller mindre mängd av uppgifter. Sålunda värderar hon svaren från tre av de deltagande institutionerna, som gett upp de flesta arkiven, som "ambitiösa och ingående". Dessa institutioner har dock besvarat formulären enligt samma principer som alla andra arkiv, även om utfallet här har varit större. Ifråga om Riksarkivet, därifrån ett mindre antal arkiv uppgivits, kritiserar Törnblom urvalet av materialet i skarpa ordalag. De av henne uppräknade kvinnorna, som saknas i förteckningen och som hon får att framstå som arkivbildare för större helheter, ingår i själva verket i den s.k. Biographica-samlingen, där man i Riksarkivet placerar udda material, som inte passar in bland privatarkiven; med andra ord sådant material som inte kan räknas till privatarkiv. Liknande material ingår även i ÅAB:s samlingar. Detta fragmentariska material har helt medvetet utelämnats från förteckningen såsom fallande utanför projektets ram. Vid redigeringen har det varit viktigt att följa de begränsningar, som arbetsgruppen enhälligt kommit överens om.

Törnblom kritiserar urskillningslöst en annan urvalsprincip, som projektet har följt, nämligen den att man av arbetsekonomiska orsaker utesluter de offentliga arkiven, och förebär att "en mindre ortodox hållning skulle ha varit önskvärd". Här glider hon i själva verket över till principen att analysera ett material enligt innehåll, d.v.s. hon efterlyser material om kvinnor, och anser att sådana offentliga arkiv, som t.ex. änke- och pupillkassornas borde ha tagits med i publikationen, eftersom de "belyser kvinnornas ekonomiska möjligheter efter männens bortgång".

På fel spår hamnar recensenten likaså, när hon hävdar att de medeltida handlingar från HUB, som var med på utställningen i februari 1994 skulle ha hört hemma i publikationen, därför att de har uppgjorts av kvinnor. Dessa handlingar måste dock inrangeras under den ovananförda urvalsmetod nr 1. Projektet har inte uppsatt som mål att presentera enstaka, låt vara mycket dekorativa, enskilda handlingar, som författats av kvinnor. Dispositionen av stoffet i fyra större grupper har tydligt nämnts både i förordet och i substansdelen. Avsikten har ju varit att presentera kvinnliga arkivbildares arkiv och handlingar tillsammans med uppgifterna inom övriga fält. Begreppet arkivbildare har definierats också i förordet.

Publikationen är således indelad i fyra huvudkapitel, något som Törnblom karakteriserar som obekvämt för forskarna. Det kan konstateras att dispositionen grundligt behandlades i projektets ledningsgrupp och att den enhälligt godkändes där som ett bra och klarläggande sätt att presentera uppgifterna rörande olika typer av arkivbildare. Det ansågs som nödvändigt och motiverat att framställa enskilda kvinnors arkiv och kvinnors handlingar i familje- och släktarkiv i två olika kapitel. I det första kapitlet är det fråga om "självständiga" kvinnors arkiv, för vilka en kvinna är arkivbildare. I det andra presenteras kvinnors handlingar i familjers och släkters arkiv, där kvinnan s.a.s. är underarkivbildare. Att sammanföra dessa båda kapitel till ett, som Törnblom anser, skulle avsevärt ha fördunklat förteckningens informationsvärde. För att underlätta användningen av förteckningen har arkiv- och underarkivbildarna inte bara i de två första kapitlen utan i hela substansdelen och i bilaga 3 sammanförts i bokstavsordning på ett enda ställe, namnregistret på s. 389-457, försedda med hänvisning till motsvarande sida i substansdelen. Hänvisningen leder alltså fram till respektive person, organisation eller skola i katalogen. Anmärkningen att "forskare måste se efter på två ställen" är således helt grundlös.

Törnbloms påstående att "katalogen över kvinnohistoriska arkiv" inte skulle lyckas möta forskningens behov ter sig på basen av hennes metodiskt illa underbyggda recension som föga övertygande. I stället är det fortsättningsvis vår uppfattning att den katalog, som vi av arkivväsendets högsta ledning fått i uppdrag att utarbeta och publicera och som faktiskt svarar mot ett bestämt önskemål av en grupp avnämare, för sin del skall vara ägnad att öka arkivens användbarhet, någonting som är ett av arkivväsendets centrala mål.

Mirja Härkönen & Solveig Widén

Medarbetare i detta nummer:

Christer Bruun, fil.dr, bitr. professor, University of Toronto; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Nils-Erik Forsgård*, fil.kand., Helsingfors; *Mirja Härkönen*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Aleksander Kan*, fil.dr, professor, Uppsala universitet; *Matti Klinge*, fil.dr, professor, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgren*, fil.dr, t.f. amanuens, Helsingfors universitet; *Henrik Meinander*, fil.dr, assistent, Helsingfors universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Hans Norman*, fil.dr, docent, Uppsala universitet; *Jyrki Paaskoski*, fil.lic., forskningsassistent, Finlands Akademi; *Henrik Schauman*, pol.lic., professor, Helsingfors; *Martti Siisiäinen*, pol.dr, professor, Lapplands universitet; *Irma Sulkunen*, pol.dr, docent, Helsingfors universitet; *Kari Tarkiainen*, fil.dr, arkivråd, Riksarkivet, Stockholm; *Solveig Widén*, fil.dr, Åbo; *Heikki Ylikangas*, fil.dr, professor, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsats av Heikki Ylikangas (övers. Max Engman) och recensioner av Matti Klinge, Jyrki Paaskoski (övers. Rainer Knapas) samt Irma Sulkunen och Martti Siisiäinen (övers. Max Engman).

Innehåll

Heikki Ylikangas: Finlands administrativa ställning inom det ryska riket	289
Christer Bruun: En vetenskaplig odysse i österled. Philip Bruun, Schiltberger och professuren i Odessa	309
Översikter och meddelanden:	
Henrik Schauman: Hur Svenska vänstern kom till	346
Granskningar:	
Arto Latvakangas: Riksgrundarna. Varjagproblemet i Sverige från runinskrifter till enhetlig historisk tolkning. Av Kari Tarkiainen	359
Georgij A. Nekrasov: Tys'jatja let russko-sjvedsko-finskich kulturnych sv'jazej IX-XVIII vv. Av Alexander Kan	363
Kimmo Antila: Pietarin ja Viipurin teillä. Maantieliikenne ja tienpito Kaakkois-Suomessa 1812-1950. Av Jyrki Paaskoski	367
Janet M. Hartley: Alexander I. Av Jyrki Paaskoski	370
Raimo Savolainen: Suosikkisenaattorit. Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattorien menestyksen perustana. Av Matti Klinge	374
Georg Luther: Statistikens historia i Finland till 1970. Av Max Engman	379
Allan Tiitta: Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede. Av Nils-Erik Forsgård	383
Kari Tarkiainen: Finnarnas historia i Sverige 2. Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809-1944. Av Hans Norman	386
Pekka Mervola: Kirja, kirjavampi, sanomalehti. Ulkoasukierre ja suomalaisten sanomalehtien ulkoasu 1771-1994. Av Lars-Folke Landgren	391
Eeva-Liisa Lehtonen: Säätyläishuveista kansanhuveiksi, kansanhuveista kansalaishuveiksi. Maaseudun yleishöydöllinen huvitoiminta 1800-luvun alusta 1870-luvun loppuun. Av Joachim Mickwitz	395
Ilkka Liikanen: Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Av Irma Sulkunen och Martti Siisiäinen	397
Christina Florin & Ulla Johansson: "Där de härliga lagrarna gro..." Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914. Av Henrik Meinander	401
Diskussion:	
Om kvinnoarkiv. Av Mirja Härkönen och Solveig Widén	405

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1995: Mk 135,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.